

**Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут права імені І. Малиновського
Кафедра державно-правових дисциплін**

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра на тему:

«Реалізація принципу верховенства права в цивільному судочинстві»

Виконала студентка 6 курсу,
групи МП-61
спеціальності 081 Право
Бацевич М.В.

Науковий керівник
Доктор юридичних наук,
заслужений юрист України:
Скрипнюк О.В.

Роботу допущено до захисту
на засіданні кафедри державно-правових дисциплін
(протокол № _____ від «___» _____ 2020 р.)
Завідувач кафедри _____ / _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти принципу верховенства права в цивільному судочинстві.....	6
1.1. Становлення та розвиток принципу верховенства права.....	6
1.2. Поняття, ознаки та сутність принципу верховенства права.	11
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	23
 РОЗДІЛ 2. Реалізація принципу верховенства права в цивільному судочинстві.....	24
2.1. Роль та значення закону для забезпечення принципу верховенства права.....	24
2.2. Реалізація принципу верховенства права в судовій практиці України.....	33
2.3. Окремі елементи верховенства права в рішеннях ЄСПЛ.	44
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	54
 РОЗДІЛ 3. Проблеми забезпечення верховенства права в цивільному судочинстві України та шляхи їх вирішення.....	56
3.1. Проблеми забезпечення верховенства права в цивільному судочинстві України.....	56
3.2. Шляхи вдосконалення принципу верховенства права в цивільному судочинстві в Україні.....	66
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	73
 ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Верховенство права – це основоположний принцип, дотримання якого є маркером того, що держава є правовою. Цей принцип пронизує всі сфери суспільних відносин, в тому числі і цивільне судочинство. Наразі вживаються заходи щодо втілення вжиття принципу верховенства права, зокрема, цей принцип вперше зафіксований у положеннях Цивільного процесуального кодексу України. Водночас, залишаються проблеми його реалізації у цивільному судочинстві, які актуалізують це дослідження з огляду на важливість пошуку шляхів удосконалення системи впровадження «панування права» у сферу цивільних процесуальних відносин.

Мета дослідження. Встановлення шляхів реалізації та напрямів удосконалення втілення принципу верховенства права у цивільне судочинство в Україні з огляду на його сутність, значення, структурні елементи, застосування Верховним Судом та Європейським судом з прав людини.

Досягнення визначеної мети дослідження обумовлює вирішення таких завдань:

- з'ясувати походження та розвиток принципу верховенства права;
- розкрити поняття, ознаки та сутність принципу верховенства права;
- встановити роль та значення закону для забезпечення принципу верховенства права;
- проаналізувати реалізацію принципу верховенства права в судовій практиці;
- встановити особливості елементів принципу верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини;
- з'ясувати проблеми втілення принципу верховенства права в цивільне судочинство;
- запропонувати шляхи вирішення означених проблем реалізації верховенства права у цивільному судочинстві.

Стан і ступінь розробки проблеми в спеціальній літературі
Дослідженню обраної теми присвячено роботи таких вчених як: Васильєв С., Денисюк М., Карась А., Козюбра М., Комаров В., Константий О., Рябченко Ю., Скакун О., Якимчук С. та інших. Разом із тим, тема верховенства права не буде втрачати своєї актуальності допоки цей принцип не буде адекватно та повно втілений у цивільне судочинство України.

База дослідження. У дослідженні використано праці вказаних та інших науковців, які досліджували проблему верховенства права у цивільному судочинстві.

Використано національну нормативно-правову базу, в тому числі, Конституцію України та Цивільний процесуальний кодекс України і міжнародно-правові акти, які ратифіковані Україною у встановленому законодавством порядку.

Застосовано судову практику Верховного Суду, а також практику Європейського суду з прав людини.

Об'єкт дослідження є цивільно-процесуальні відносини щодо реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві.

Предмет дослідження. Реалізація принципу верховенства права в цивільному судочинстві.

Методологічною основою дослідження є комплекс загальнонаукових та спеціальних методів.

Діалектичний метод використовувався у всіх підрозділах дослідження. Методи дедукції та індукції, аналізу та синтезу дозволили визначити структурно-логічну схему дослідження. Системний метод допоміг дослідити верховенство права в безпосередньому зв'язку із законодавчими основами цивільного судочинства. Системно-структурний метод уможливив комплексне дослідження поняття та ознак верховенства права. Порівняльно-правовий метод застосовувався при розгляді окремих підходів до встановлення змісту верховенства права. Метод узагальнення допоміг сформулювати висновки дослідження.

Науково-практична значимість одержаних результатів. Одержані результати дослідження можуть бути використані:

- у навчальних цілях і як база для подальших досліджень цієї теми;
- для удосконалення законодавчого регулювання реалізації верховенства права у цивільному судочинстві;
- у практичній діяльності юристів.

Структура й обсяг дослідження. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, що включають сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження – 87 сторінок, з них основний текст – 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Становлення та розвиток принципу верховенства права

Верховенство права – це фундаментальний, системоутворюючий правовий принцип, який слугує відправною точкою у формуванні всієї правової системи держави. Цей принцип знаходить своє вираження у всіх правових галузях демократичних держав. Разом із тим, верховенство права також і принцип із давньою історією.

Вперше поняття «верховенства права» було запропоноване у 16 столітті шотландським теологом С. Разерфордом, який використав його на противагу поняттю «божественної влади короля»¹.

Дж. Локк також писав, що свобода в суспільстві означає бути підпорядкованим лише законам, прийнятим законодавчим органом, юрисдикція якого якщо не поширюється на всіх, то особа вільна як від державних, так і від приватних обмежень свободи.

Із наукових джерел дізнаємось, що визначення принципу верховенства права («the rule of law») було також запропоновано англійським ученим і політичним діячем Д. Гаррінгтоном у 1656 р. як правління законів, а не людей, що є інтерпретацією відомої думки Аристотеля про те, що держава, яка керується законами, є вищою за державу, яка керується людьми².

¹Rutherford S. Lex, rex: the law and the prince, a dispute for the just prerogative of king and people, containing the reasons and causes of the defensive wars of the kingdom of Scotland, and of their expedition for the ayd and help of their brethren of England. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tpIBAAAAQAAJ&pg=PA237&lpg=PA237&dq=%22Samuel+Rutherford%22+and+%22but+under+rule+of+law%22&source=bl&ots=3jZvY_yR6F&sig=0t4WLPmw2ucho0R_mDqg9EJrKA8&hl=en&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Samuel%20Rutherford%22%20and%20%22but%20under%20rule%20of%20law%22&f=false

²Васильєв С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації : монографія. Акад. прав. наук України, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку. Х. : Еспада, 2013. С. 28.

Сама концепція принципу верховенства права, її зміст та окремі елементи існували ще раніше, їх можна віднайти у вченнях античних філософів та християнському вченні.

В Античні часи ідею верховенства права висловлював Платон, який надавав перевагу аристократичній монархії, в якій король-філософ буде правити і стояти вище закону. Платон сподівався, що люди будуть поважати встановлені закони і зазначав, що там де закон підпорядковується комусь ще, а не є самостійним, тій державі загрожує крах. Але якщо закон є господарем, а влада його слугою, то така держава повна сподівань і люди там насолоджуються всіма благами, що дарували боги державі³.

Ще більший внесок у розроблення концепції верховенства права в Античні часи зробив Аристотель. Філософ вказував, що більш правильним є те, що закон повинен керувати будь-яким із громадян: за тим самим принципом, якщо вигідно дати верховну владу певним особам, то вони повинні бути призначені лише охоронцями та слугами законів⁴.

У Римі Цицерон зазначав, що «ми всі слуги законів, щоб бути вільними»⁵. У Китаї представники школи легістів на противагу верховенства права вказували на існування верховенства права, тобто вони ставили аристократію та імператора вище закону. Представники ж школи даосизму зазначали, що навіть імператор є підконтрольний⁶.

У Середні віки в ісламській юриспруденції було сформовано принцип, що жоден чиновник не може претендувати на те, що він є вищим закону, навіть якщо він халіф. У 9 столітті Альфред Великий, король англосаксів, реформував законодавство і кодифікував його у «Закони короля Альфреда» або «Doom book», в якому було визначено, що закон є єдиним для всіх, незалежно від матеріального стану, соціального статусу тощо.

³Cooper J. Complete Works By Plato URL: https://archive.org/details/completework_plat_1997_000_10459781/page/n1435

⁴Aristotle. Politics. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Politics_\(Ellis\)/Book_3#3:16](https://en.wikisource.org/wiki/Politics_(Ellis)/Book_3#3:16)

⁵Grant M. Murder Trials. Penguin Classics. Harmondsworth: Penguin. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/cluentio.shtml#cfivethree>

⁶Peerenboom R. Law and morality in ancient China: the silk manuscripts of Huang-Lao. URL: <https://books.google.com/books?id=qxgLCrLL-IIC&dq=>

Логічним питанням є запитання щодо того, де має існувати верховенство право, яким є середовище його буття. У Стародавні часи та Середньовіччя була поширеною практика, коли вся юридична влада і закони належали одній особі – королю, фараону, імператору тощо, а всі люди повинні були виконувати волю монарха. Сам ж монарх мав необмежену владу і був непідзвітний і непідконтрольним нікому і нічому. Верховенство права ж проголошує те, що основним регулятором суспільних відносин має бути не воля однієї людини, а право. Тобто у державі, де встановлений принцип верховенства права не існує такої особи, яка б не повинна була виконувати приписи закону. Не дивним є той факт, що саме в Англії вперше заговорили про цей принцип, оскільки у цій державі було сформовано вперше сучасне розуміння демократичної, правової держави. Звичайно, що витoki демократії знаходяться в Античній Греції та Римі, але саме в Англії було сформовано сучасне розуміння взаємовідносин держави і особи, а також розуміння значення закону у суспільних відносинах. В Англії, в першій європейській державі, було обмежено владу короля, закріплено права кожної особи. Саме в Англії було прийнято «Велику хартію вольностей», яка стала документом, що обмежує абсолютну владу короля і в якій також були закріплені базові права людини, зокрема, заборону на ув'язнення людини чи її покарання без судового присуду.

Вже у 17 століття в Англії відбулася революція, яка стала причиною переходу держави від абсолютної монархії до конституційної – влада короля обмежувалася парламентом, а громадянам було даровано права.

Вказаний історичний контекст демонструє важливість та соціальну обумовленість виникнення принципу верховенства права як певної ідеї рівності перед законом та закріплення за кожним базового каталогу прав. Другий елемент верховенства права сформувався трохи пізніше як певний виразник свободи кожного від втручання держави у приватні справи. Це стосується, в першу чергу, саме сфери цивільних правовідносин.

Важливий доробок у розуміння верховенства права, а також його розвиток розуміння цього принципу здійснив англійський юрист А. В. Дайсі. У

роботі «Основи державного права Англії» він надав особливого значення концепції верховенства права. Він розглядав верховенство права насамперед як обмеження влади держави щодо індивідів, виокремлюючи три його головні вимоги:

По-перше, ніхто не може бути покараним інакше, ніж за порушення закону, для чого сам закон має бути визначеним та орієнтованим на майбутнє.

По-друге, жодна особа не може бути вище закону і всі повинні підпорядковуватися закону рівною мірою.

По-третє, норми конституційного права є не джерелом, а наслідками прав індивідів, які визначені та захищені судами⁷.

Варто співвіднести розвиток концепції верховенства права разом із розвитком концепцій, які сформувалися у школі природного права. Прихильниками теорії природних прав людини у різні часи були відомі особистості. В Античні часи представниками природної школи прав людини був той самий Платон.

Науковці пишуть, що найбільшого розвитку та обґрунтування теорія природного права набула в період боротьби з абсолютизмом у 17-18 ст. в Англії, Франції, Голландії та відобразилась у творах таких мислителів, як Г. Гроцій, Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк та інші. Їхні надбання, власне, і стали підґрунтям для формування позицій класичної школи природного права.

Відродження природно-правових ідей мало місце у XX ст. після Другої світової війни як реакція на юридичний позитивізм та тоталітарні режими.

Представники сучасних концепцій природного права: Л. Фуллер, Р. Дворкін, Ж. Дабен, Ж. Марітен, Е. Фех-нер, А. Кауфман та ін.⁸.

⁷Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х. : Право, 2012. С. 46.

⁸Бариська Я. О., Попович Т. П., Когут М. Г. Природно-правова і позитивістська школа права: порівняльний аналіз основних позицій. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21340/1/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf>

Верховенство права відіграє надзвичайно важливу роль у концепції природних прав людини. Цей зв'язок і значення прослідковується, якщо проаналізувати значення верховенства права в окремих позиціях природно-правової школи.

Відповідно до ідей природно-правової школи, всі наявні норми права мають базуватися на певних об'єктивних засадах, що формуються незалежно від волі людини. Об'єктивні засади формування права походять від природи. Верховенство права передбачає те, що закони у суспільстві мають походи від самого суспільства, а не від окремої особи чи верхівки влади. Парламент приймає закони, а парламент обирає суспільство, тобто делегує своє право на прийняття закону цьому виборному органу.

Норми природного права адресуються всім суб'єктам і є абсолютними, а також вміщують в собі вимоги справедливості. Відповідно до принципу верховенства права, всі люди рівні перед законом, а значить всі володіють певними однаковими каталогами прав.

Природні невід'ємні права отримує кожен із народження, їх не може відібрати чи дати держава. Відповідно до принципу верховенства права кожен суб'єкт владних повноважень служить закону і є його охоронцем.

Принцип верховенства права знайшов своє відображення у конституціях всіх держав, які декларують себе правовими, оскільки втілення в життя верховенства права є основним маркером того, що держава є правовою.

У першій половині 20 століття верховенство права стало надзвичайно спірною концепцією тому, що архітектори «держави загального добробуту» тлумачили Дайсієве заперечення дискреційних повноважень влади, як заперечення ним державного втручання. В умовах суспільства, що стає все складнішим, дискреція розглядається як необхідний чинник прийняття рішень.

Від середини 20 століття досягнуто порозуміння між концепцією верховенства права та питанням дискреційних повноважень. Дискрецію як таку було сприйнято. Проте її слід обмежувати буквою та метою закону, яким повноваження надаються, а так само іншими елементами верховенства права,

приміром, шляхом забезпечення кожному доступу до справедливих процедур у безсторонньому та незалежному суді та шляхом застосування закону послідовно і однаково до всіх і у спосіб, позбавлений свавільності та не позбавлений здорового глузду⁹.

Підсумовуючи зазначене, доцільно вказати на те, що принцип верховенства права має давню історію і його становлення та розвиток відбувався разом із становленням і розвитком концепцій демократичної, правової держави.

1.2. Поняття, ознаки та сутність принципу верховенства права

Поняття верховенства права неоднозначно розкривається та тлумачиться науковцями. Хоча й існує певний спільний стержень для наукового розуміння верховенства права, який є спільним для всіх визначень. Для того, щоб з'ясувати цей стержень, необхідним є дослідження різних підходів до визначення поняття «верховенство права».

У словнику української мови поняття «верховенство» розкривається як «панівне становище, переважаючий вплив»¹⁰. Із буквального тлумачення поняття «верховенства права» можна зробити висновок, що йдеться про ситуацію, коли у державі і суспільстві панівне становище займає право. Важливим буде вказати на те, що йдеться саме про право, а не про закон. Якщо у попередньому підрозділі нами не було здійснено акцентованого розмежування між верховенством права та верховенством закону, то у цій частині дослідженні є важливим це зробити для розуміння значення одного та іншого принципу.

⁹Доповідь Венеціанської комісії «Верховенство права» від 4 квітня 2011 року № 512/2009. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

¹⁰Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/verkhovenstvo>

Обидва принципи визначають ключові позиції правових шкіл розуміння природи права – природно-правової та позитивістської школи. Природно-правова школа сповідує саме верховенство права, як вже було зазначено, тобто наявність певних незалежних від волі державних суб'єктів чи інших осіб прав, які існують разом із особою і які неможливо відібрати від особи, а можливо лише їх обмежити. Державам служить суспільству в аспекті охорони та захисту цих природних прав людини.

П. Рабінович зазначає, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону, відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розуміння права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожен закон є саме таким. Відповідність змісту закону праву є важливим показником правової держави¹¹.

Позитивістська правова школа сповідує ідею верховенства закону «rule by law», тобто такого суспільного устрою, де закон має пріоритетне значення у відносинах держави і особи. У державі існує чітка ієрархія нормативно-правових актів.

Верховенства права передбачає, що будь-який закон, прийнятий в державі буде правовим, тобто відповідати духу права, його основним засадам і змісту. Водночас, очевидним є і те, що у державі можуть прийматися не правові закони. У такому випадку йдеться про формування держави на основі концепції верховенства закону, а не верховенства. Поділ у такому випадку можна здійснювати на основі аналізу норм законодавства – якщо нормативно-правовий закон відповідає уставленій практиці поваги та реалізації прав людини і громадянина, то він є правовим, якщо ж ні – то не правовим.

У контексті юридичного праворозуміння М. Патей-Братасюк визначає не правовий нормативний акт як документ, виданий державним органом, який змістовно порушує принцип правової рівності, тобто не відповідає ідеї права, але є загальнообов'язковим для виконання й охороняється державною владою

¹¹Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. К.: Конус-Ю, 2008. С. 86.

від порушень. Такі документи, на думку вченого, не належать до правових явищ, тому вони не повинні бути загальнообов'язковими для виконання й охороняти їх державній владі не потрібно, їх слід скасовувати або доопрацьовувати, попередньо призупинивши їх дію. Ще краще було б такі нормативні акти не приймати, створивши механізм перевірки їх на відповідність ідеї права ще на стадії проектування¹².

Ототожнення або повне розмежування верховенства права та верховенства закону є помилковим, адже лише певна частина права може втілюватись і проявлятись у нормативно-правовому акті. Верховенство закону характеризує право з точки зору верховенства його формального джерела – закону в ієрархії нормативно-правових актів, зокрема вказує на те, що на основі та на виконання законів повинні прийматися всі інші – підзаконні – нормативно-правові акти. Воно зумовлене кількома факторами: особливим (ускладненим) порядком ухвалення законів; виключним колом суб'єктів, уповноважених їх приймати (народ або парламент як втілення всенародного представництва); колом суспільних відносин, які вони регулюють та охороняють¹³.

Загалом обидва принципи є важливими для побудови демократичної правової держави. Їхня реалізація є гарантуванням стабільності правової сфери діяльності суспільства та держави, гарантуванням додержання прав та свобод людини, які закріплені в конституції та інших нормативно-правових актах.

Як зазначає С. Головатий, сутність верховенства права полягає в обмеженні політичної влади. Його ототожнюють з основоположними принципами лібералізму і демократії, складовими елементами яких виступають: принцип поділу влади; принцип законності; принцип юридичної рівності; визнання свободи особи; судовий контроль над законодавчою і виконавчою гілками влади; взаємозв'язком між правом і мораллю¹⁴.

¹²Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. К., 2010. С. 112.

¹³Верховенство права та верховенство закону. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33681

¹⁴Головатий С. П. Верховенство права: український досвід. У 3-х т. К.: Фенікс, 2006. Т. 3. С. 205.

Верховенство права передбачає можливість реалізації своїх прав та свобод кожним. Держава лише допомагає у цьому випадку реалізовувати ці права та свободи, а також стає на їхній захист. Також держава допомагає реалізовувати колективні права громадян. У цьому випадку значення держави зводиться до «нічного сторожа», що є надзвичайно важливим для розвитку кожного окремого індивіда. Розвиток ж кожного окремого індивіда є запорукою благополуччя суспільства. У тоталітарних та авторитарних державах, де принцип верховенства права не реалізується, увага концентрується на тому, що держава визначає сама рамки дозволеної поведінки через дозвільні норми і суб'єкт повинен діяти лише в рамках цих норм. У демократичних державах влада встановлює лише загальні правила-заборони, які служать обмеженнями свободи індивіда по відношенню до свободи інших індивідів, а також по відношенню загальносуспільних цінностей. Тобто у демократичних державах свобода дії, розвитку особи не означає всездозволеність, а означає рівні можливості для розвитку, які обмежуються лише правами інших осіб. Так, держава дає змогу кожній особі індивідуально підходити до питання реалізації власних прав та свобод. У тоталітарних та авторитарних державах йде нав'язування волі держави, оскільки державні інтереси тут превалюють над приватними інтересами, а ринкові відносини строго обмежуються державним контролем.

П. Рабінович розглядає верховенство права як панування права у суспільстві, його визначальну роль у відносинах між учасниками суспільного життя, у діяльності державних та недержавних організацій, соціальних спільнот, об'єднань. Верховенство права має самостійний характер лише у випадку, коли саме право інтерпретується як явище, що виникає та існує незалежно від держави, від діяльності її законодавчих та інших органів¹⁵.

Варто погодитися із визначенням науковця в тому контексті, що верховенство права – це щось більше ніж закон. Для того, щоб у суспільстві

¹⁵Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. Юридичний вісник України. 2006. № 4. С. 38.

панувало верховенство права недостатнім лише дотримуватися і не порушувати закони, а важливим є також позитивна правова поведінка, яка реалізується поза межами законодавчих норм у повсякденному житті особи. Для прикладу, на нашу, думку аспектом верховенства права є реалізація виборчих прав особою, а саме участь у загальнодержавних та місцевих виборах. Законом не заборонено бути політичним абсентеїстом, але очевидно, що така поведінка є шкідливою для загального стану дотримання та реалізації прав людини.

Важливо розуміти і те, що встановлення верховенства права в державі є причиною для означення держава як правової. Тому доцільним є розглянути також особливості співвідношення зазначених понять.

М. Денисюк писав, що верховенство права і правова держава – ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Однак, співвідношення між цими феноменами дотепер у вітчизняній літературі належним чином не з'ясоване. Так, одні вчені (О. Скакун) вважають поняття принципу верховенства більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу¹⁶; інші (П. Рабінович) – звужують його до принципу правової держави, треті (М. Козюбра) – не вбачають принципової різниці між англійським «Rule of law» і німецьким «Rechtsstaat», констатуючи, що відмінності між цими поняттями є швидше термінологічними, ніж змістовними¹⁷.

Ми підтримуємо позицію М. Козюбри і вважаємо не випадковим те, що у німецькій правовій науці використовується лише поняття «правова держава» і не використовується поняття «верховенство права». Нами підтримується позиція науковця з огляду на той факт, що правова держава і верховенство

¹⁶Скакун О. Ф. Верховенство права і правова держава: співвідношення понять. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 841. 2009. С. 11.

¹⁷Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3-9. цит за: Денисюк М. Принцип верховенства права як основа розвитку правової держави та громадянського суспільства. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63864/31-Denysiuk.pdf?sequence=1>

права – це погляд на одне і те ж явище з різних сторін, які практично накладаються одна на одну і не можуть існувати одна без одної. Верховенство права – це панування права у суспільстві, а правова держава – це держава, в якій право займає визначальне місце. Ми вважаємо, що держава – це форма організації суспільства, а отже і ці два поняття можуть бути взаємозамінними у контексті розуміння значення та місця духу права у суспільних відносинах, які також виникають на рівні державного будівництва та управління.

Доцільним буде звернути увагу на те, що у юридичній науці існують різні підходи до розуміння та тлумачення поняття верховенства права.

О. Константий зазначив, що сьогодні виокремлюють три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права:

- 1) формальний;
- 2) субстанційний (матеріально-правовий);
- 3) функціональний.

Щодо першого, то він ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права в цілому та аналізі окремих критеріїв його дотримання. До таких критеріїв належать: формальна незалежність та безсторонність судової влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність законів, які застосовуються тільки до окремих соціальних груп, класів; відсутність зворотної сили законів; положення про судовий контроль за діяльністю уряду¹⁸.

На нашу думку, таке розуміння верховенства є важливим з огляду на практичну можливість визначення того чи відповідає держава цим критеріям і також формування пропозицій щодо удосконалення правової системи в контексті відповідності зазначеним критеріям. Цей підхід дозволяє сформулювати реальні вимоги до верховенства права, мінімізуючи при цьому використання правових абстракцій. Формальний підхід, на нашу думку, є важливим у

¹⁸Константий О.В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні. Вісник Верховного Суду України. 2009. № 8. С. 42.

контексті також і розуміння необхідності реформ у тій чи іншій сфері державного управління.

Наступним підходом до тлумачення змісту принципу верховенства права вважається матеріально-правовий, який заснований на моральних уявленнях про належну правову систему та визначає стан реалізації верховенства права тим, наскільки ця система відповідає таким уявленням. При цьому виокремлюються три основні цінності, що становлять основу такого принципу: захист від анархії та війни проти всіх; надання можливості людям планувати свою діяльність із розумною впевненістю, що вони можуть передбачати наслідки різних дій, наприклад, дій органів публічної влади; гарантії від принаймні деяких видів дискреційного розсуду (свавілля) державних посадовців¹⁹.

Якщо попередній підхід формувався на основі характеристик держави, які можливо лише розгледіти в масштабах всієї держави чи окремих регіонах, то цей підхід дозволяє кожному окремому громадянину чи особі встановити для себе чи панує у державі та суспільстві верховенство права. Такий підхід має значення для розвитку громадянського суспільства, розуміння важливості кожної особи, її прав та свобод.

А от щодо функціонального підходу до визначення верховенства права, то він подібний до матеріально-правового (сутнісного), але увага в ньому зосереджується на тому, наскільки ефективно право та правова система в цілому виконують функції захисту інтересів людини. Наприклад, чи унеможливлюють вони прийняття рішень органами влади на власний розсуді забезпечують їх прогнозованість²⁰. В даному випадку, так як верховенство права є основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям. Тобто, чи прогресивно він впроваджується в життя, чи на достатньому рівні

¹⁹Fallon R. H. «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse. URL: <http://dx.doi.org/10.2307/1123446>

²⁰Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. К.: Конус-Ю, 2008. С. 113.

держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи тощо²¹.

Цей підхід акцентує увагу на тому як держава справляється із вимогами верховенства права в цілому. Цей підхід в купі із двома іншими підходами дозволяє всебічно та повно дослідити стан реалізації принципу верховенства права в державі. Кожен із зазначених підходів максимально корисний із практичної точки зору лише вкупі із двома іншими підходами до розуміння верховенства права в державі. Оцінка реалізації принципу верховенства права в контексті кожного із зазначених підходів дає змогу однозначно говорити про дотримання цього принципу в державі та суспільстві.

О. Петришин зазначив, що принцип верховенства права для українського законодавства не новий, проте проблема його розуміння полягає у різноаспектності тлумачення даного поняття. Так, теоретично принцип верховенства права можна розглядати, принаймні, у двох аспектах – широкому і вузькому. По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. По-друге, у вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом²².

На нашу думку, таке визначення є вдалим у контексті розуміння принципу верховенства права в його двох іпостасях – фундаменту для побудови державної влади та критерію формування законодавства в державі. Тобто верховенство права реалізується у в організаційно-функціональному аспекті системи органів державної влади та в аспекті формування законодавства держави в дусі поваги до прав людини і громадянина.

2 листопада 2004 р. Конституційним Судом України було прийнято рішення, в якому він уперше виклав своє розуміння верховенства права:

²¹Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права. дис.. канд. юр. н. 12.00.01. / К., 2017. С. 33.

²²Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права. Проблеми законності. 2009. № 100. С. 18.

«Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо»²³.

Конституційний Суд України у цьому визначенні акцентує увагу саме на матеріально-правовому та функціональному підходах до визначення поняття верховенства права в державі. Держава та закони мають діяти та відповідати духу права, тобто певним абсолютним правовим категоріям, як наприклад, свобода, рівність перед законом, соціальна справедливість тощо.

Важливе значення має тлумачення принципу верховенства права Венеціанською комісією.

Венеціанська комісія зазначила, що розуміння, викладене Томом Бінгемом (Tom Bingham), якнайкраще охоплює істотні елементи верховенства права: «Усі особи та владні інститути в рамках держави – публічні чи приватні – повинні підкорятись публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів». Це коротке розуміння, застосовне як до публічних, так і до приватних осіб, набуває свого розширеного варіанту завдяки восьми «інгредієнтам» верховенства права, що включає:

- (1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним);
- (2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції;
- (3) рівність перед законом;
- (4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб;
- (5) права людини мають бути захищені;

²³Рішення Конституційного Суду України по справі № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.

(6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості;

(7) суд має бути справедливим;

(8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом²⁴.

Венеціанська комісія визначає верховенство права через формальний підхід до розуміння його сутності. Загалом визначенні 8 критеріїв є маркером того чи держава є правовою і у ній встановлено та реалізується принцип верховенства права чи вона такою не є.

Послугуючись власне таким розумінням, а також іншими, заснованими на дуже відмінних системах права і держави, видається, що наразі є можливим консенсус стосовно обов'язкових елементів поняття «верховенство права», а також таких самих елементів поняття «Rechtsstaat», які є не лише формальними, а й субстантивними чи матеріальними (*materieller Rechtsstaat begriff*). Цими елементами є:

а. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;

б. Юридична визначеність;

с. Заборона свавілля;

д. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

е. Дотримання прав людини;

ф. Заборона дискримінації та рівність перед законом²⁵.

Цікаво, що на першому місці Венеціанська комісія ставить законність тобто верховенство закону. У цьому значенні потрібно вказати на те, що верховенство закону чи законності є елементом верховенства права у правовій

²⁴Доповідь Венеціанської комісії «Верховенство права» від 4 квітня 2011 року № 512/2009. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

²⁵Доповідь Венеціанської комісії «Верховенство права» від 4 квітня 2011 року № 512/2009. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

державі, оскільки у правовій державі будь-який закон повинен бути правовим, а отже і відповідати верховенству права. Водночас, неможливо реалізувати принцип верховенства права у середовищі правової анархії. Право втілене у законі має бути абсолютним і загальним, стосуватися і застосовуватися для всіх. Кожна особа має свої права та свободи і при цьому має поважати права та свобод інших. Тому верховенство права неможливо втілити в життя без втілення в життя принципу законності.

М. Козюбра зазначив, що принципами втілення верховенства права в державі є:

1. Природні, невід'ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою.
2. Принцип розподілу влади.
3. Обмеження дискреційних повноважень.
4. Верховенство Конституції.
5. Принцип визначеності.
6. Принцип пропорційності.
7. Принцип правової безпеки і захисту довіри.
8. Незалежність суду і суддів²⁶.

Зазначені принципи також мають істотне значення для розуміння того яким чином верховенство права має втілюватися у кожній конкретній ситуації, у кожному конкретному суспільстві. Якщо коротко проаналізувати зазначені принципи, то половина з них стосується організації та функціонування органів державної влади, тоді як інші половина принципів стосується саме функціонування законодавчої системи.

До принципів, які мають значення для організації та функціонування органів державної влади можна віднести: розподіл влади, обмеження дискреційних повноважень, правова безпека та захист довіри, незалежність суду та суддів.

²⁶Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність правових вимог. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6972/Kozyubra_Pry%60ncy%60py%60_verhovenstva.pdf?sequence=1&isAllowed=y

До принципів, які мають значення для законодавства можна віднести: визначеність, пропорційність, верховенство Конституції.

На нашу думку, неможливо реалізувати лише одну групу принципів, або у державі реалізовується обидві групи принципів, або вони залишаються нереалізованими взагалі.

А. Карась писав, що верховенство права передбачає: правову організацію державної влади, тобто створення та діяльність державних органів згідно з вимогами правових норм (у ст. 19 Конституції України зазначено: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України); правовий характер прийнятих джерел права, тобто відповідність їх змісту невід'ємним правам і свободам людини та громадянина; взаємопов'язаність держави та права, яка полягає в тому, що саме держава створює право, формулює, змінює чи скасовує правові норми (правотворчість), а також реалізує та охороняє його (правозастосування), водночас право впливає на державу, встановлюючи правовий статус компетентних державних органів; верховенство норм Конституції в системі правових норм²⁷.

Із цього випливає, що науковець також вважає, що принцип верховенства права в державі реалізується у двох основних напрямках: організаційно-функціональній стороні системи органів державної влади та вимогам до формування та дотримання законодавства в державі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У цьому Розділі було здійснено дослідження становлення та розвитку принципу верховенства права. З'ясовано, що ідеї верховенства права були висловлені ще в Античні часи такими філософами як Платон та Аристотель, оратором Цицероном та іншими політичними діячами. Його формування

²⁷Карась А. Верховенство права як ціннісна характеристика права. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63907/38-Karas.pdf?sequence=1>

співпало і було наслідком бажання обжити абсолютну владу монарха. Концепція верховенства права була сформована в Англії. Верховенство права згодом також стало розумітися як наявність в людини базових прав, а також панування в загальному духу права у всіх сферах суспільного життя.

Серед науковців немає єдиного підходу до визначення змісту поняття верховенства права. Існує матеріально-правовий, формальний та змішаний підходи до визначення його змісту. На нашу думку, необхідно комбінувати всі три підходи для формування уявлення про те чи реалізується в державі принцип верховенства права.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Роль та значення закону для забезпечення принципу верховенства права

У попередньому розділі вже було зазначено те, що верховенство права має істотний вплив на законодавство держави. Водночас, елементом верховенства права, без якого цей принцип не може бути реалізованим у правовій державі є принцип законності. Ідеї, концептуальні основи пронизують все законодавство і знаходять своє відображення у нормах закону. Верховенство права реалізується при ідеальному балансуванні форми та змісту, в якій форма – це буква закону, а зміст – це дух права.

В Україні верховенство права як принцип закріплений у ст. 8 Конституції України, де вказано, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Поряд із цим, у цій самій статті Конституції України встановлено верховенство Конституції України: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».

На нашу думку, такий стан речей не є випадковим, оскільки саме Конституція України є основним гарантом реалізації принципу верховенства права, його базовою одиницею вираження. Тому саме Конституція України ієрархічно займає найвище місце у системі нормативно-правових актів за юридичною силою, а її норми є нормами прямої дії. Тобто це не абстракції, які не мають юридичного значення чи певні недосяжні цілі для суспільства і

держави, а реально існуючі норми, на які може посилатися кожен при захисті своїх права та свобод.

Навіть структурно Конституція України створена із врахуванням обов'язкових елементів верховенства права. Так, у ній закріплені основні права та свободи особи. Якщо в особі є права та свободи, то у держави виникають дзеркальні обов'язки щодо забезпечення виконання та реалізації цих прав. Тобто йдеться про функціональний підхід визначення верховенства права.

Також на рівні Конституції України визначено форми прямого народовладдя, такі як вибори та референдум, визначено поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, сформовано принципи незалежності суду та суддів, а також сформовано особливий порядок тлумачення Конституції України (повноваження на що має Конституційний Суд України), а також особливий порядок внесення змін до Конституції України як центрального та головного нормативно-правового акту нашої держави.

Загалом про ціль держави щодо становлення та дотримання верховенства права вказано безпосередньо на початку Конституції України – у преамбулі, де вказано: «прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу». Як вже було з'ясовано, правова держава та верховенство права – це погляд на однаковий правовий державний і соціальний устрій із різних сторін.

У ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України визначено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Це завдання співвідноситься із сутністю верховенства права з огляду на тотожність таких двох елементів як: незалежний суд та ефективний захист порушених прав, свобод та інтересів.

У частині 3 статті 2 Цивільного процесуального кодексу України вказано, що основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників

судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

На нашу думку, є логічним і раціональним те, що верховенство права є першим у переліку принципів, що обумовлено тим, що всі інші принципи є похідними від нього і не можуть бути реалізованими практично без реалізації принципу верховенства права.

У цивільному судочинстві верховенство права також неоднаково тлумачиться науковцями. О. Ткачук визначає принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування та як чинник ефективності цивільного судочинства, беручи за основу підхід Т. Цувіної, що розглядає право на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005 (далі – ЄКПЛ²⁸) як транспозицію принципу верховенства права у вітчизняне судочинство²⁹.

У п. 1 ст. 6 ЄКПЛ зазначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного

²⁸Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html

²⁹Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві. Х.: Право, 2016. С. 211.

життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

На нашу думку, такий підхід є правильним з огляду на те, що у цивільному судочинстві верховенство права має реалізовуватися у двох основних аспектах: незалежному справедливому суду та ефективному захисті прав, свобод та законних інтересів.

Т. Цувіна визначає статичні та динамічні елементи права на справедливий суд. Статичними елементами (тими, які відображають специфіку суду та судової влади) визнаються: доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом. Динамічними елементами (вимоги до процедури розгляду справ у порядку цивільного судочинства) визнаються: змагальність, рівноправ'я сторін, публічність (гласність), розумний строк судового розгляду, вмотивованість і здійсненність рішень суду. Дослідниця стоїть на позиції доцільності поширення сфери застосування права на справедливий суд, а також на інші види проваджень у суді першої інстанції (наказне та окреме) і на такі процедури, як добровільний арбітраж, третейський розгляд³⁰.

Такий підхід до формування елементів верховенства права у цивільному судочинстві є правильним. Він також демонструє сутнісну залежність інших принципів цивільного судочинства від принципу верховенства права. Загалом виразником верховенства права є закон, у цивільному судочинстві виразником верховенства права, його зовнішньою стороною є норми цивільного процесуального законодавства.

Науковці зазначили, що принцип законності пов'язується, передусім, із вимогою щодо належної реалізації норм закону усіма суб'єктами права, зокрема неприпустимості протиставлення законності і доцільності. До того ж, принцип законності передбачає вимоги, що стосуються якості законодавства: вища юридична сила закону, обов'язковість його виконання, однаковість вимог

³⁰Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві. Х.: «Слово», 2015. С. 76.

закону до всіх суб'єктів права, невідворотність покарання за порушення закону³¹.

Принцип законності передбачає, що закон для всіх і всі рівні перед законом, закон знаходиться вище від чиновників будь-якого рівня і є певним ідеальним соціальним регулятором, що враховує концептуальні основи демократії та гуманізму. Обов'язок виконання закону покладається на всіх без виключення і у випадку його порушення настає юридична відповідальність. Законність є елементом верховенства права. Саме завдяки законності ідеї, які лежать в основі принципу верховенства права набувають юридичної сили.

Дослідники цивільного процесуального права висловлюють позицію щодо визнання принципу законності, що передбачає вимогу належної реалізації норм права судом та іншими учасниками процесу. Специфічними рисами принципу законності в цивільному судочинстві можна вважати: різні засади належної реалізації норм права залежно від статусу учасника процесу: суд, особа, яка бере участь у справі, інші учасники цивільного процесу; добросовісність як визначальна вимога здійснення своїх процесуальних прав особами, які беруть участь у справі; застосування заходів процесуального примусу у зв'язку з невиконанням учасниками цивільного процесу своїх процесуальних обов'язків³².

Ю. Рябченко зазначає, що співвідношення принципів верховенства права та законності характеризується поєднанням: а) сприйняття принципу законності як складової принципу верховенства права у частині вимоги щодо правового змісту законів; б) наявності самостійного об'єкту вимог принципу законності порівняно з принципом верховенства права, що зумовлено різним змістом цих принципів³³.

³¹Теорія держави і права: підручник. ред. О.В. Петришин. Х.: Право, 2015. 368 с. Цит за: Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/1114>

³²Курс цивільного процесу: підручник. ред. В.В. Комаров. - Х.: Право, 2011. 1352 с. Цит за: Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/1114>

³³Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/1114>

Варто погодитися із тим, що принцип верховенства права та принцип законності мають різний зміст та критерії виконання. Верховенство права без законності – це просто ідея, яка не знаходить свого відображення у нормах, а законність без верховенства права – це прийняття та дія не правових законів, формування тоталітарної чи авторитарної держави, де права людини, її свободи не мають ніякого значення і домінуюче місце займають інтереси держави, які повинен забезпечувати кожен її громадянин.

Додаткові елементи верховенства права до вже зазначених називає Г. Тимченко, який досліджує принцип верховенства права у цивільному судочинстві, виокремлюючи його частини: дотримання правил визначення належної юрисдикції і підсудності; відсутність формальних перешкод для звернення до суду і порушення провадження у справі; користування засобами захисту, встановленими законом; наявність стадій судочинства і специфіки можливостей на кожній із стадій; оптимальні строки виконання процесуальних дій і тривалості самих судових процедур; інстанційність судової системи; судовий контроль за виконанням рішень³⁴.

Всі ці і вищезазначені елементи принципу верховенства права у цивільному судочинстві встановлюються через норми права, які містяться в нормативно-правових актах. Закон у цьому випадку є інструментом втілення вжиття ідей верховенства права у цивільному судочинстві. Закон ж також є однаковим для всіх, а тому дозволяє створити універсальні правила, які забезпечать рівні умови для всіх. У цивільних справах зазвичай є дві сторони і, очевидно, що держава має створити однакові умови як для однієї сторони, так і для іншої. В іншому випадку право на справедливий суд не може бути реалізованим, оскільки якщо для когось суд буде справедливим, то для іншої сторони він вже таким не буде, якщо не буде встановлено універсальних правил для всіх і кожного, хто має намір вступити в тій чи іншій ролі у цивільне провадження. Водночас, через закон встановлюються особливості реалізації

³⁴Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. / К., 2012. С. 6.

принципу верховенства права для кожного учасника цивільного провадження, які можуть у силу свого процесуального статусу мати певні особливості у реалізації своїх прав, свобод та законних інтересів.

На думку С. Якимчука, принцип верховенства права в межах цивільного процесуального права передбачає забезпечення доступу кожної заінтересованої особи до правосуддя з метою захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів з додержанням вимог справедливого розгляду, принципу правової визначеності й виконання остаточних судових рішень без втручання законодавця у процес здійснення правосуддя та застосуванням зрозумілого і передбачуваного закону³⁵.

Це визначення елементів верховенства права перекликається із правом кожного на справедливий суд, яке закріплено у статті 6 ЄКПЛ. У цьому відношенні можна прослідкувати загальну тенденцію у наукових колах визначення принципу верховенства права у цивільному судочинстві через визначення права на справедливий суд, яке гарантовано у ЄКПЛ. Ми погоджуємось із тим, що таке співвідношення є доречним і не суперечить загальній концепції верховенства права, а лише підсилює її. На нашу думку, чим більше буде реальних форм вираження верховенства права у цивільному судочинстві, тим більш демократичним, справедливим та гуманним буде сам цивільний процес.

Ю. Оборотов сформував риси принципу верховенства права, які застосовуються також і для цивільного судочинства. На нашу думку варто розкрити кожен із зазначених рис крізь призму значення закону у реалізації принципу верховенства права³⁶:

1) діяльність держави та всіх її органів має бути спрямована на досягнення ідеалів справедливості, в основу яких закладено фундаментальні

³⁵Якимчук С. О. Реалізація принципу верховенства права в цивільному процесуальному законодавстві України через призму рішень Європейського суду з прав людини. Університетські наукові записки. 2012. № 1 (41). С. 357.

³⁶Оборотов Ю. Верховенство права як шлях до правової гармонії в Україні. Вісник національної академії прокуратури України. 2008. № 4. С. 7.

права, свободи, інтереси людини, що в демократичній, соціальній, правовій державі визнаються найвищою соціальною цінністю.

У цивільному судочинстві ця риса реалізується через те, що Верховна Рада України приймає закони, які повинні відповідати Конституції України, які спрямовані на регулювання відносин у сфері цивільного процесуального права. Для прикладу, у 2017 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»³⁷, внаслідок якого зазнав суттєвих змін Цивільний процесуальний кодекс України. Внаслідок цього вперше принцип верховенства права був закріплений на рівні Цивільного процесуального кодексу України разом із низку демократичних нововведень, як також відіграють істотну роль у реалізації верховенства права.

2) органи та посадові особи мають реалізувати свою компетенцію лише у межах та способами, передбаченими нормами чинного законодавства.

Для реалізації верховенства права у цивільному судочинстві цей принцип може передбачати, наприклад, те, що судова влада в Україні є незалежною від інших гілок влади, зокрема, від Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України. У статті 124 Конституції України також зазначено те, що делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

3) пріоритет законних та підзаконних актів, які прийняті відповідно до міжнародних стандартів та з урахуванням особливостей і забезпечення реалізації фундаментальних прав свобод та інтересів людини і громадянина.

Істотним пластом українського законодавства є норми міжнародного права, акти яких були ратифікованими у встановлений законодавством порядок. Для прикладу, джерелом українського цивільного процесуального права є

³⁷Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2147-19>

також ЄКПЛ. Норми українського законодавства повинні відповідати положенням міжнародно-правових актів.

4) існування і взаємної відповідальності людини перед державою і держави перед людиною.

Кожен може звертатися до суду за захистом своїх цивільних прав, свобод та законних інтересів. Відповідно до статті 48 Цивільного процесуального кодексу України позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава.

5) рівність усіх перед і законом та судом.

У статті 6 Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

У суспільстві допустима соціальна, майнова нерівність, але перед законом і у відношеннях із державою всі особи повинні бути рівними, оскільки це є умовою реалізації принципу верховенства права.

6) забезпечення реалізації прав і людини в судовому порядку з додержанням справедливої процедури та доступності правосуддя.

Перш за все, йдеться про реалізацію положень Конституції України, в яких закріплені права та свободи особи.

Також це реалізація права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 ЄКПЛ, реалізація прав й інших принципів цивільного процесуального права, які закріплені в рамках ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України.

Висновком із зазначеного можна зробити те, що всі елементи верховенства права у цивільному судочинстві правозастосовуються лише за наявності відповідних норм чинного законодавства і не можуть існувати поза межами букви закону. Закон є інструментом втілення верховенства права в рамках цивільного процесу в Україні.

Елементами верховенства права у цивільному судочинстві України є:

- 1) перша група, що стосуються організації і діяльності суду та суддів – доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом.
- 2) друга група, що стосуються безпосереднього статусу учасників цивільного провадження – змагальність, рівноправ'я сторін, публічність (гласність), розумний строк судового розгляду, вмотивованість і здійсненність рішень суду.

2.2. Реалізація принципу верховенства права в судовій практиці України

Про визначення верховенства права, яке сформулював Конституційний Суд України йшлося у попередніх частинах дослідження, тому, на нашу думку, недоречним буде повертатися до нього. Проте важливим є дослідження того, що думає про принцип верховенства права у цивільному судочинстві Верховний Суд.

Д. Луспеник, який є суддею Верховного Суду зазначив, що звертає на себе увагу оновлений каталог основних засад (принципів) цивільного судочинства, в якому особливе місце посідає основоположний принцип верховенства права. У судовій практиці верховенство права має стати універсальним стандартом, тобто геномом судового правотлумачення та правозастосування. Визнання верховенства права принципом цивільного судочинства не має суто декларативного характеру, як може здатися на перший погляд, зважаючи на відсутність у Цивільного процесуального кодексу України норми, яка б прямо тлумачила його зміст. Насправді, вказівка на те, що суд при розгляді справи керується принципом верховенства права (ч. 1 ст. 10 ЦПК України), відсилає нас до необхідності тлумачення цього принципу в контексті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини, які слід застосовувати судам при розгляді справ як джерело права відповідно до ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального

кодексу України. Така інтерпретація вищенаведеного положення законодавства дозволяє суддям під час розгляду та вирішення справи вирватися із лещат формальної законності як суворої відповідності букві закону, а тлумачити закон та вирішувати конкретну справу з точки зору сутнісних вимог верховенства права, таких як правова визначеність, пропорційність, пріоритетність прав людини тощо. Йдеться не про виключно догматичні положення, а про зміну способу суддівського мислення, приклади чого ми вже сьогодні можемо бачити у практиці Верховного Суду, який повсякчас при розгляді та вирішенні справ інтерпретує ті чи інші положення вітчизняного законодавства крізь призму природно правових підходів, відбитих у ЄКПЛ та практиці ЄСПЛ³⁸.

Погоджуємось із позицією судді Верховного Суду, оскільки справді деяким суддям, а також іншим учасником цивільного провадження, є недостатнім знання про те, що в Україні діє принцип верховенства права, для того, щоб його практично втілювати у процесі правозастосування. Важливим маркером є те, що останні кілька років цей принцип для цивільного судочинства перестав бути абстрактним, а знайшов своє матеріальне відображення у положеннях Цивільного процесуального кодексу України, що дозволило посилаючись на нього частіше і розуміти його точніше.

Варто звернути увагу на окремі твердження Верховного Суду щодо тлумачення принципу верховенства права у цивільному судочинстві України.

Верховний Суд здійснює у своїх рішеннях спроби дати визначення принципу верховенства права. У Постанові Верховного Суду від 24 червня 2020 року у справі № 759/9300/13-ц вказано, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення як у правотворчому, так і у правозастосовній діяльності. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори. Всі ці елементи

³⁸Луспеник Д. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/547610/>

права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості та ідеї права³⁹.

Зазначене визначення, запропоноване Верховний Судом перегукується із визначенням, яке сформулював Конституційний Суд України. В обох визначеннях йдеться про те, що верховенство права – це не тільки закони, але й загалом явище, яке пронизує всі сфери суспільних відносин. Як наслідок, доречним буде зауважити, що будь-який закон має відповідати принципу верховенства права, але верховенство права – це не тільки законодавство.

Верховий Суд оцінює значення законності у реалізації принципу верховенства права. У Постанові Верховного Суду від 25 вересня 2020 року у справі № 766/16750/16-ц зазначено, що однакове застосування закону забезпечує загальнообов'язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність у державі, яка керується верховенством права. Єдина практика застосування законів поліпшує громадське сприйняття справедливості та правосуддя, а також довіру до відправлення правосуддя⁴⁰.

Тобто закони мають тлумачитися однаково і застосовуватися однаково. В США існує прислів'я, що Конституція США – це те, що про неї говорить суд. Варто погодитися із значенням єдиного офіційного тлумачення та однакової практики застосування норм права. Це є умовою та необхідністю, яка забезпечує стабільність та гармонійність судової системи.

Верховний Суд вказує, що важливим елементом дотримання принципу верховенства права є правильне визначення юрисдикції.

У Постанові Верховного Суду від 03 квітня 2019 року у справі № 370/1288/15 зазначено, що важливість визначення юрисдикції підтверджується як закріпленням у Конституції України принципу верховенства права, окремими елементами якого є законність, правова визначеність та доступ до правосуддя, так і прецедентною практикою Європейського суду з прав людини.

³⁹Постанова Верховного Суду від 24 червня 2020 року у справі № 759/9300/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90111500>

⁴⁰Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2020 року у справі № 766/16750/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91752985>

Критеріями розмежування судової юрисдикції, тобто передбаченими законом умовами, за яких певна справа підлягає розгляду за правилами того чи іншого виду судочинства, є суб'єктний склад правовідносин, предмет спору та характер спірних матеріальних правовідносин у їх сукупності. Крім того, таким критерієм може бути пряма вказівка в законі на вид судочинства, у якому розглядається визначена категорія справ⁴¹.

Верховний Суд визначив три основних елементи принципу верховенства права у цивільному провадженні – законність, правова визначеність та доступ до правосуддя. Правильне визначення юрисдикції судів є умовою реалізації права на доступ до правосуддя. Для особи мало лише мати право на захист своїх прав у суді, а потрібно й мати можливість звертатися до суду. Тобто держава бере не себе обов'язок створити судову систему таким чином, щоб кожен міг безперешкодно звернутися до суду за захистом своїх прав.

У Постанові Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 127/2209/18 зазначено, що елементом верховенства права є принцип правової визначеності, який, зокрема, передбачає, що закон, як і будь-який інший акт держави, повинен характеризуватися якістю, щоби виключити ризик свавілля⁴².

В іншому рішенні Верховний Суд вказує також на важливість дотримання принципу правової визначеності і посиляється на практику ЄСПЛ⁴³.

Принцип правової визначеності як елемент верховенства права передбачає те, що норми правових актів сформульовані так, що виключене будь-яке багатозначне їх розуміння. Кожен є повинен мати змогу і можливість передбачити те, що від нього вимагає правова норма. У ситуації безальтернативності у розумінні правових норм відсутня можливість правової маніпуляції.

⁴¹Постанова Верховного Суду від 03 квітня 2019 року у справі № 370/1288/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81877681>

⁴²Постанова Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 127/2209/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82998253>

⁴³Постанова Верховного Суду від 15 травня 2020 року у справі № 205/8482/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82095854>

Важливий висновок у контексті верховенства права можна віднайти у Постанові Верховного Суду від 30 червня 2020 року у справі № 333/6816/17, де зазначено, що однакове правозастосування забезпечує загальнообов'язковість закону, рівність усіх перед ним і юридичну визначеність у державі, яка керується верховенством права, а також впливає на громадське розуміння справедливості та правосуддя і на рівень довіри до суду. Неодноразове ухвалення протилежних і суперечливих судових рішень може спричинити порушення права на справедливий суд, гарантованого у пункті 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁴. Такий самий висновок робить суд у Постанові від 05 травня 2020 у справі № 761/21898/16-ц⁴⁵.

Із цієї позиції Верховного Суду також випливає те, що правової визначеності потрібно дотримуватися для стабільності правової системи і судової практики. Неоднакові рішення у аналогічній судових справах порушує принцип верховенства права, оскільки така практика демонструє нерівність у контексті захисту своїх права у суді. Рівність ж кожного перед судом також передбачає те, що всі однакові випадки необхідності захисту права особи будуть вирішені судом однаково. В іншому випадку, це порушує принцип верховенства права.

Верховий Суд вказує на принцип юридичної визначеності як елемент принципу верховенства права. У Постанові Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 640/19075/17 зазначено, що принцип юридичної визначеності є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права. В його основі лежить відоме з римського права положення *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися.

⁴⁴Постанова Верховного Суду від 30 червня 2020 року у справі № 333/6816/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90458909>

⁴⁵Постанова Верховного Суду від 05 травня 2020 у справі № 761/21898/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90355790>

Іншими словами, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено - вирішено і не має переглядатися до безмежності»)⁴⁶.

Тобто іншою стороною принципу правової визначеності є також і те, що судові рішення повинні бути стабільними і не можуть змінюватися без законних на те підстав. Наприклад, рішення суду першої інстанції може бути оскаржене в апеляції, а потім в касації, але Постанови Верховного Суду не підлягають перегляду чи зміни, що дозволяє забезпечити стабільність судової практики та практики правозастосування.

Схожу позицію можна віднайти у Постанові Верховного Суду від 11 вересня 2020 року у справі № 289/371/13-ц: «Принцип правової визначеності є невід'ємною, органічною складовою принципу верховенства права. Про це у низці своїх рішень зазначає зокрема Європейський Суд з прав людини. У своїх рішеннях Конституційний Суд України також посиляється на принцип правової визначеності, наголошуючи на тому, що він є необхідним компонентом принципу верховенства права. При цьому складовою правової визначеності є передбачуваність застосування норм процесуального законодавства»⁴⁷.

Також про принцип правової визначеності зазначає Верховний Суд у Постанові від 17 березня 2019 року у справі № 2-1498/2008⁴⁸.

Про верховенство права в контексті перевірки поважності причин пропущення строку зазначено і у Постанові Верховного Суду від 05 червня 2020 року у справі № 756/10162/18, де зазначено, що у статтях 127, 357, 358 ЦПК України не визначено конкретного переліку причин, що відносяться до поважних і можуть бути підставою для поновлення пропущеного процесуального строку. Однак суд апеляційної інстанції, керуючись верховенством права та основними засадами судочинства, повинен надати оцінку наведеним особою, яка подає апеляційну скаргу, обставинам на предмет

⁴⁶Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 640/19075/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87703129>

⁴⁷Постанова Верховного Суду від 11 вересня 2020 року у справі № 289/371/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91460763>

⁴⁸Постанова Верховного Суду від 17 березня 2019 року у справі № 2-1498/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80487451>

поважності причин пропуску строку, встановити чи є такий строк значним та чи поновлення такого строку не буде втручанням у принцип юридичної визначеності з врахуванням балансу суспільного та приватного інтересу.... Отже, вирішення питання про поновлення процесуального строку належить до дискреційних повноважень суду, і у кожній конкретній справі суд має ґрунтовно перевіряти чи є обставини, на які посилається заявник як такі, що свідчать про наявність поважних причин для поновлення строку⁴⁹.

З цього висновку Верховного Суду можна зробити важливий висновок про те, що у випадку використання судом дискреційних повноважень, повинно бути враховано також принцип верховенства права. Тобто результат такого використання дискреційних повноважень має бути пронизаним духом права. У цьому конкурентному випадку продемонстровано те, що верховенство права – це поняття ширше і глибше за поняття верховенства закону. Суддя, використовуючи дискреційні повноваження, діє в рамках принципу законності, але може не діяти в рамках принципу верховенства права, якщо таке використання своїх повноважень має наслідком недотримання пріоритету прав, свобод та законних інтересів особи.

Верховний Суд визнає, що важливим елементом реалізації верховенства права є справедливість та законність судового рішення. Також Верховний Суд вказує і на те, яке рішення може вважатися законним.

У Постанові Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 760/20304/17 зазначено, що згідно зі статтею 263 Цивільного процесуального кодексу України судові рішення повинні ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Судове рішення має відповідати завданню цивільного судочинства, визначеному цим Кодексом⁵⁰.

⁴⁹Постанова Верховного Суду від 05 червня 2020 року у справі № 756/10162/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89648855>

⁵⁰Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 760/20304/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86103701>

У Постанові Верховного Суду від 08 жовтня 2020 року у справі № 308/14808/19 також визначено поняття обґрунтованості судового рішення: «Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні»⁵¹.

Більш ширше визначення поняття законного рішення надається у Постанові Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 320/2315/19, де зазначено, що судові рішення має відповідати завданню цивільного судочинства, визначеному цим Кодексом. При виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду⁵².

Продовжуючи визначення законності та обґрунтованості судового рішення у Постанові від 30 вересня 2020 року у справі № 204/1413/18 Суд вказує, що саме на суд покладено обов'язок під час ухвалення рішення вирішити, чи мали місце обставини, якими обґрунтовувалися вимоги позивача та якими доказами вони підтверджуються; перевірити наявність чи відсутність певних обставин за допомогою доказів шляхом їх оцінки; оцінити подані сторонами докази та дійти висновку про наявність або відсутність певних юридичних фактів⁵³.

Загалом зазначені позиції Верховного Суду можна резюмувати як те, що суд повинен приймати законне та обґрунтоване рішення у справі за наслідком безпосереднього всебічного та повного дослідження всіх обставин цивільного провадження та правильного застосування положень законодавства.

Про важливість забезпечення рівності прав кожного у судовому провадженні як елементу реалізації принципу верховенства права Верховний Суд також вказує у своїх рішеннях: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах

⁵¹Постанова Верховного Суду від 08 жовтня 2020 року у справі № 308/14808/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92065587>

⁵²Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 320/2315/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89700928>

⁵³Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2020 року у справі № 204/1413/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91855008>

верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»))»⁵⁴.

Верховний Суд висловлює позиції щодо того, що верховенство права передбачає дотримання прав людини. У Постанові Верховного Суду від 30 січня 2020 року у справі № 161/7783/19 зазначено, що одним з елементів верховенства права є дотримання прав людини, зокрема права сторони спору на представлення її позиції та права на справедливий судовий розгляд (пункти 41 і 60 Доповіді «Верховенство права», схваленої Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, м. Венеція, 25-26 березня 2011 року).

Згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий розгляд його справи судом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру.

Рівність сторін передбачає, що кожній стороні має бути надана можливість представляти справу та докази в умовах, що не є суттєво гіршими за умови опонента⁵⁵.

Процесуальна рівність сторін забезпечує можливість реалізації принципу змагальності. Разом ці два принципи є важливим елементом верховенства права, оскільки цей принцип передбачає рівні можливості для кожного щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

У Постанові Верховного Суду від 21 серпня 2019 у справі № 175/2278/13-ц також зазначено, що одним з елементів верховенства права є дотримання прав людини, зокрема права сторони спору на представлення її позиції та права на справедливий судовий розгляд. Ідея справедливого судового

⁵⁴Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 760/20304/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86103701>

⁵⁵Постанова Верховного Суду від 30 січня 2020 року у справі № 161/7783/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87243231>

розгляду передбачає здійснення судочинства на засадах рівності та змагальності сторін⁵⁶.

Із цього випливає, що важливе місце у дотриманні принципу верховенства права у цивільному провадженні займають права особи, їхнє дотримання та визнання рівності прав всіх осіб перед судом.

Іншим твердженням, яке стосується доступу до правосуддя як елементу реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві є позиція висловлена у Постанові Верховного Суду від 13 січня у справі № 461/12958/14-ц: «Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права.

При цьому складовою правової визначеності є передбачуваність застосування норм процесуального законодавства»⁵⁷.

Зазначена позиція підтверджує вказане про те, що держава зобов'язана створити всі умови, щоб особа могла безперешкодно звернутися до суду, а також можливість оскарження рішення суду. На нашу думку, це можливо реалізувати через створення судової системи із врахуванням територіального принципу, яка буде охоплювати всю територію держави і дозволить кожному, витрачаючи розумний час, звернутися до суду. Також це стосується процедурних можливостей звернення до суду, які не мають бути надто «бюрократичними», а також законодавчих вимог, які мають надавати практичну законну можливість звернення до суду.

⁵⁶Постанова Верховного Суду від 21 серпня 2019 у справі № 175/2278/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84182566>

⁵⁷Постанова Верховного Суду від 13 січня у справі № 461/12958/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86903624>

Верховний Суд також висловлює позиції щодо того як має реалізовуватися принцип верховенства права в контексті оскарження рішення суду першої інстанції, про що йдеться у Постанові від 15 липня 2020 року у справі № 2-2857-06: «При цьому забезпечення апеляційного оскарження рішення суду має бути здійснено судами з урахуванням принципу верховенства права і базуватися на справедливих судових процедурах, передбачених вимогами положень законодавства, які регулюють вирішення відповідних процесуальних питань»⁵⁸.

Ця позиція підтверджує вже зазначену нами думку про те, що судова система має передбачати те, що судові рішення особа може безперешкодно оскаржувати у суді апеляційної чи касаційної інстанції із чітко встановленою законодавчою процедурою, яка не ускладнена бюрократичними вимогами.

Верховний Суд тлумачить і вказує на важливість дотримання інших елементів принципу верховенства права, зокрема, принципу пропорційності. У Постанові Верховного Суду від 04 червня 2020 року у справі 185/777/17-ц зазначено, що принцип «пропорційності» пов'язаний із принципом верховенства права: принцип верховенства права є фундаментом, на якому базується принцип «пропорційності», натомість принцип «пропорційності» є умовою реалізації принципу верховенства права і водночас його необхідним наслідком. Судова практика Європейського суду з прав людини розглядає принцип «пропорційності» як невід'ємну складову та інструмент верховенства права, зокрема й у питаннях захисту права власності.

Дотримання принципу «пропорційності» передбачає, що втручання в право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, все одно буде розглядатися як порушення статті 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано розумної пропорційності між втручанням у право особи та інтересами суспільства.

⁵⁸Постанова Верховного Суду від 15 липня 2020 року у справі № 2-2857-06. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90536890>

Вжиті державою заходи мають бути ефективними з точки зору розв'язання проблеми суспільства, і водночас пропорційними щодо прав приватних осіб. Оцінюючи пропорційність, необхідно визначити, чи можливо досягти легітимної мети за допомогою заходів, які були б менш обтяжливими для прав і свобод заінтересованої особи, оскільки обмеження не повинні бути надмірними або такими, що є більшими, ніж необхідно для реалізації поставленої мети⁵⁹.

Принцип пропорційності відповідає вже встановленою нами причиною виникнення та розвитку принципу верховенства права – обмеження втручання держави у приватні справи особи. У цьому випадку пропорційність передбачає те, що держава може втручатися у приватні інтереси особи лише у випадку об'єктивної необхідності, коли інших способів досягнення цілі не існує.

Отже, Верховний Суд у своїх рішеннях часто застосовує принцип верховенства права, а також тлумачить як загальне визначення поняття верховенства права, так і дає характеристику окремим елементам принципу верховенства права.

2.3. Окремі елементи верховенства права в рішеннях ЄСПЛ

Позитивним аспектом у діяльності Верховного Суду та інших українських судів є те, що все частіше у своїх рішеннях вони використовуються практику Європейського суду з прав людини. Його положення є джерелами українського права відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»⁶⁰. У статті 17 цього Закону зазначено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

⁵⁹Постанова Верховного Суду від 04 червня 2020 року у справі 185/777/17-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89621278>

⁶⁰Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України в редакції від 02. 12. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

Варто звернути увагу на те як Європейський суд з прав людини тлумачить поняття та характеризує елементи принципу верховенства права.

ЄСПЛ розглянув зміст верховенства права у справі «Христов проти України» (Khristov v. Ukraine, заява № 24465/04)⁶¹ рішення від 19 лютого 2009 року: 33). Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, слід тлумачити в контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав.

Європейський суд з прав людини приділяє істотну увагу доступу до правосуддя як важливому елементу верховенства права.

У справі «Жофр де ля Прадель проти Франції» від 16 грудня 1992 року⁶² Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що право на доступ до суду має бути ефективним. Реалізуючи пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна держава-учасниця Конвенції вправі встановлювати правила судової процедури, в тому числі й процесуальні заборони і обмеження, зміст яких – не допустити судовий процес у безладний рух.

Разом із тим не повинно бути занадто формального ставлення до передбачених законом вимог, так як доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але і реальним.

Тобто разом із певними законодавчими процедурами та визначенням можливості звернення особи до суду, держава також повинна забезпечити практичну можливість звернення особи до суду через систему діючих судових органів, а також через зрозумілу процедуру звернення до суду.

Під доступом до правосуддя згідно зі стандартами ЄСПЛ розуміють здатність особи безперешкодно отримати судовий захист та доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права.

⁶¹Рішення ЄСПЛ у справі «Христов проти України» від 19. 02. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_443

⁶²Рішення ЄСПЛ у справі «Жофр де ля Прадель проти Франції» від 16. 12. 1992 р. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf

Здійснюючи тлумачення положень Конвенції, ЄСПЛ у своїх рішеннях указав, що право на доступ до правосуддя не має абсолютного характеру та може бути обмежене: держави мають право установлювати обмеження на потенційних учасників судових розглядів, але ці обмеження повинні переслідувати законну мету, бути співмірними й не настільки великими, щоб спотворити саму сутність права (рішення від 28 травня 1985 року у справі «Ашингдейн проти Великої Британії»⁶³).

Щоб право на доступ до суду було ефективним, особа повинна мати чітку фактичну можливість оскаржити діяння, що становить втручання у її права (рішення від 04 грудня 1995 року у справі «Белле проти Франції»⁶⁴).

Із цього випливає, що право доступу до правосуддя не є абсолютним. Так, законом визначаються чіткі підстави звернення до суду, а також чіткі підстави звернення до суду апеляційної інстанції і до суду касаційної інстанції. Це є важливим для забезпечення нормального функціонування судової система, уникнення її перевантаженості. При цьому, ці обмеження повинні створити у будь-якому випадку умови для ефективного захисту своїх прав особою у суді.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Дія 97 проти України» від 21 жовтня 2010 року⁶⁵ Суд вказав, що процесуальні норми призначені забезпечити належне відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності.

Правова визначеність передбачає те, що судова практика повинна бути стабільною, в аналогічних справах суди повинні приймати аналогічні судові рішення, а законодавство загалом має бути однозначним у тлумаченні у виключати можливість маніпуляцій юридичного характеру через багатозначність норм.

⁶³Рішення ЄСПЛ у справі «Ашингдейн проти Великої Британії» від 28. 04. 1985 р. URL: <https://rm.coe.int/168059920d>

⁶⁴Рішення ЄСПЛ у справі «Белле проти Франції» від 4. 12. 1995 р. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf

⁶⁵Рішення ЄСПЛ у справі Дія 97 проти України» від 21. 10. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_932

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини (рішення у справах «Пономарьов проти України»⁶⁶, «Рябих проти Російської Федерації»⁶⁷, «Нєлюбін проти Російської Федерації»⁶⁸) повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду, перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію. Повноваження вищих судів щодо скасування чи зміни тих судових рішень, які вступили в законну силу та підлягають виконанню, мають використовуватися для виправлення фундаментальних порушень.

Елементом верховенства права є принцип правової визначеності, який, зокрема, передбачає, що закон, як і будь-який інший акт держави, повинен характеризуватися якістю, щоб виключити ризик свавілля.

У цьому контексті, потрібно зробити висновок про те, що Європейський суд з прав людини нагадує, що юридична визначеність також передбачає те, що судові рішення мають бути остаточними і не можуть підлягати безкінечному перегляду. Особа може звертатися для оскарження в суд апеляційної інстанції, а потім у суд касаційної інстанції, але ці суди в загальному перевіряють правильність та законність рішень судів нижчих інстанцій, а не здійснюють новий розгляд справи. Суди апеляційної та касаційної інстанції здійснюють перегляд рішення суду першої інстанції у рамках та на підставах, визначених законодавством.

Європейський суд з прав людини неодноразово зазначає про важливість однозначності та зрозумілості положень законодавства, щоб кожна особа могла зрозуміти та використати положення законодавства. У зв'язку із цим Європейський суд з прав людини вводить поняття «якості закону». Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, поняття «якість закону»

⁶⁶Рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» від 03. 03. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_434

⁶⁷Рішення ЄСПЛ у справі «Рябих проти Російської Федерації» від 24. 07. 2003 р. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>

⁶⁸Рішення ЄСПЛ у справі «Нєлюбін проти Російської Федерації» від 02. 11. 2006 р. URL: <http://europeanecourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/nelyubin-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>

означає, що національне законодавство повинне бути доступним і передбачуваним, тобто визначати достатньо чіткі положення, аби дати людям адекватну вказівку щодо обставин і умов, за яких державні органи мають право вживати заходів, що вплинуть на конвенційні права цих людей (пункт 39 рішення від 24 квітня 2008 року у справі «С.Г. та інші проти Болгарії»⁶⁹, заява № 1365/07; пункт 170 рішення від 09 січня 2013 року у справі «Олександр Волков проти України»⁷⁰, заява № 21722/11).

Важливі висновки робить ЄСПЛ щодо місця та значення суду у вирішенні питання забезпечення «якості закону», а також однозначного розуміння положень законодавства, а також можливості використання особою правових норм.

Як неодноразово зазначав ЄСПЛ, формулювання законів не завжди чіткі, тому їх тлумачення та застосування залежить від практики. Роль розгляду справ у судах полягає саме у тому, щоб позбутися таких інтерпретаційних сумнівів з урахуванням змін у повсякденній практиці (пункти 31, 32 рішення від 11 листопада 1996 року у справі «Кантоні проти Франції»⁷¹, заява № 17862/91; пункт 65 рішення від 11 квітня 2013 року у справі «Веренцов проти України»⁷², заява № 20372/11).

Надана судам роль в ухваленні судових рішень якраз і полягає в розвіюванні тих сумнівів у тлумаченні, які існують. Оскільки завжди існуватиме потреба у з'ясуванні неоднозначних моментів і адаптації до обставин, які змінюються (пункт 65 рішення ЄСПЛ від 11 квітня 2013 року у

⁶⁹Рішення ЄСПЛ у справі «С.Г. та інші проти Болгарії» від 24. 04. 2008 р. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1529653122%D0%A0%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B%20%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%20%D0%92%D0%9A%D0%9A%D0%A1%D0%A3_%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%95_%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C_OK_20.06_%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf

⁷⁰Рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» від 9. 01. 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_947

⁷¹Рішення ЄСПЛ у справі «Кантоні проти Франції» від 11. 11. 1996 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126862&filename=CASE%20OF%20MICHAUD%20v.%20FRANCE%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False>

⁷²Рішення ЄСПЛ у справі «Веренцов проти України» від 11. 04. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_945

справі «Веренцов проти України», заява № 20372/11; пункт 93 рішення від 21 жовтня 2013 року у справі «Дель Ріо Прада проти Іспанії»⁷³, заява № 42750/09).

Європейський суд з прав людини вказав, що хоча пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення (рішення від 10 лютого 2010 року у справі «Серявін та інші проти України»⁷⁴).

У цьому випадку йдеться про те, що суди повинні аргументувати свої рішення до тієї міри, щоб кожен міг у конкретній справі, використовуючи елементарні закони логіки, зрозуміти правильність рішення суду з точки зору об'єктивності та законності.

Порушення пункту першого статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод констатував Європейський суд з прав людини у справі «Устименко проти України»⁷⁵ (заява № 32053/13).

Суд вказав, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції, відповідна частина якої проголошує верховенство права спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна зі сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Відхід від цього принципу можливий лише коли він зумовлений особливими непереборними обставинами.

⁷³Рішення ЄСПЛ у справі «Дель Ріо Прада проти Іспанії» від 23. 10. 2013 р. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_RUS.pdf

⁷⁴Рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» від 10. 02. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_672

⁷⁵Рішення ЄСПЛ у справі «Устименко проти України» від 29. 10. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_b27

Суд постановив, що якщо звичайний строк оскарження поновлюється зі впливом значного періоду часу, таке рішення може порушити принцип правової визначеності. Хоча саме національним судам, перш за все, належить виносити рішення про поновлення строку оскарження, їх свобода розсуду не є необмеженою.

Суди повинні обґрунтовувати відповідне рішення. У кожному випадку національні суди повинні встановити, чи виправдовують причини поновлення строку оскарження втручання у принцип *res judicata*, особливо коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів стосовно часу або підстав для поновлення строків.

Якщо національний суд просто обмежився вказівкою на наявність у відповідача «поважних причин» для поновлення пропущеного строку оскарження, то, відтак, він (суд) не вказав чітких причин такого рішення (пункт 52 рішення).

Це рішення і позиції Європейського суду з прав людини демонструє важливість дії принципу юридичної визначеності, яке має істотне значення для дотримання принципу рівності сторін.

Одним з основоположних аспектів верховенства права є вимога щодо юридичної визначеності, згідно з якою у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів (див. справу «Брумареску проти Румунії» (*Brumarescu v. Romania*)⁷⁶ [GC], заява № 28342/95, п. 61, ECHR 1999-VII)

Аналогічну позицію ЄСПЛ висловлює і в інших своїх рішеннях. ЄСПЛ вказав, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідна частина якої проголошує верховенство права спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип

⁷⁶Рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» від 09. 05. 1996 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>

правової визначеності, яка передбачає дотримання принципу «*res judicata*», тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна зі сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Відхід від цього принципу можливий лише коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами (рішення ЄСПЛ від 03 грудня 2003 року у справі «Рябих проти Росії»).

Європейський суд з прав людини вказує, що відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо апеляційне оскарження існує в національному правовому порядку, держава зобов'язана забезпечити особам під час розгляду справи в апеляційних судах, в межах юрисдикції таких судів, додержання основоположних гарантій, передбачених статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з урахуванням особливостей апеляційного провадження, а також має братись до уваги процесуальна єдність судового провадження в національному правовому порядку та роль в ньому апеляційного суду (*VOLOVIK v. UKRAINE*, N 15123/03, § 53, ЄСПЛ, від 06 грудня 2007 року⁷⁷).

Європейський суд з прав людини вказує на важливість дотримання прав людини у судах всіх інстанцій. Верховенство права – принцип, який повинен реалізовуватися у всіх видах процесуальних правовідносин без виключення.

ЄСПЛ зауважив, що внутрішньодержавним судам при застосуванні процесуальних норм належить уникати як надмірного формалізму, так і надмірної гнучкості, які можуть призвести до скасування процесуальних вимог, встановлених законом (рішення ЄСПЛ у справі «Шишков проти Росії» від 20 лютого 2014 року⁷⁸).

Європейський суд з прав людини вказую на важливість того, щоб судові процедури були врівноваженими – не обтяженими лишніми формальностями, але при цьому повинна існувати чітка і зрозуміла процедура для всіх учасників

⁷⁷Рішення ЄСПЛ у справі «Воловік проти України» від 06. 12. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_336

⁷⁸Рішення ЄСПЛ у справі «Шишков проти Росії» від 20. 02. 2014 р. URL: <http://europeancourt.ru/tag/shishkov-protiv-rossii/>

цивільного провадження. Ясність і чіткість процедурного аспекту здійснення цивільного провадження є вимогою верховенства права, оскільки ці критерії дозволяють створити рівні умови для всіх, хто звертається до суду за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів. Важливо розуміти, що нечіткість та надмірна гнучкість так само шкодить верховенству права, які і перевантаженість процесуальних норм надмірними формальностями.

У рішенні ЄСПЛ «Молдавська проти України»⁷⁹ від 14 травня 2019 року, заява № 43464/18, ЄСПЛ нагадав, що вимога про те, щоб апелянт був представлений кваліфікованим адвокатом перед судом касаційної інстанції, як, наприклад, вимога, що застосовується в даній справі, не може розглядатися як така, що суперечить статті 6 Конвенції. Ця вимога чітко сумісна з особливостями статусу Верховного Суду як вищого суду, що розглядає апеляційні питання, і це загальна риса правових систем у ряді держав-членів Ради Європи (наприклад, *Sialkowska проти Польщі*⁸⁰, № 8932/05, § 106, 22 березня 2007 року та *Gillow проти Сполученого Королівства*⁸¹, 24 листопада 1986 року, § 69, Серія А № 109). Навіть більш широке обмеження вільного вибору захисника, що звужує його до ліцензованого адвоката перед усіма судами, само по собі не може підняти питання за статтею 6 Конвенції, оскільки для забезпечення ефективного захисту особи можуть вимагатися конкретні юридичні кваліфікації. Однак таке обмеження права заявника повинно мати достатню підставу у внутрішньому законодавстві, щоб уникнути свавілля.

Це твердження Європейського суду з прав людини вказує на те, що вимога держави щодо участі у процесі професійного захисника не суперечить принципу верховенства права, оскільки загалом передбачається, що особа має право на ефективний захист своїх прав. Участь професійного юриста у справі

⁷⁹Рішення ЄСПЛ у справі «Молдавська проти України» від 14. 05. 2019 р. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-moldavska-proti-ukra%D1%97ni-tekst-rishennya/>

⁸⁰Рішення ЄСПЛ у справі «*Sialkowska* проти Польщі» від 22. 03. 2007 р. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=41141>

⁸¹Рішення ЄСПЛ у справі «*Gillow* проти Сполученого Королівства» від 24. 11. 1986 р. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168044e84d>

допомагає реалізувати це право і ні яким чином не обмежує інші права особи, яка бере участь у цивільному провадженні.

Рівність сторін передбачає, що кожній стороні має бути надана можливість представляти справу та докази в умовах, що не є суттєво гіршими за умови опонента (*mutatis mutandis* рішення Європейського суду з прав людини у справі «Домбо Бегеер Б.В. проти Нідерландів»⁸² («*Dombo Beheer B. V. v. The Netherlands*») від 27 жовтня 1993 року, заява № 14448/88, § 33).

Варто зазначити, що ця позиція стосується саме цивільного провадження, де сторони є процесуально рівними і не має ухилу процесу в сторону надання переваги певній стороні щодо збирання та подання до суду доказів. Відмінна, наприклад, ситуація складається у кримінальному процесі, в якому сторона обвинувачення на стадії досудового розслідування займає вигідніше становище, оскільки володіє потужним каталог процесуальних інструментів щодо збирання доказів, а саме можливістю здійснення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розумових) дій.

Істотна кількість позицій Європейського Суду з прав людини стосується саме ствердження Судом важливості процесуальної рівності сторін у цивільному провадженні, оскільки лише в таких умовах може бути забезпечено реалізацію принципу верховенства права, в основі якого підхід щодо того, що кожна особа володіє однаковим каталогом прав та свобод.

Ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті, та надати стороні можливість його оскарження у разі незгоди з аргументами суду. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль за здійсненням правосуддя (див. рішення у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» (*Hirvisaari v. Finland*), від 27.09.2001 р.)⁸³. А тому при оскарженні рішення суду

⁸²Рішення ЄСПЛ у справі «Домбо Бегеер Б.В. проти Нідерландів» від 27. 10. 1993 р. URL: <http://european-court.eu/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/dombo-bexeer-protiv-niderlandov-postanovlenie-evropejskogo-suda/>

⁸³Рішення ЄСПЛ у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» від 27. 09. 2001 р. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_30.01.2018%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf

слід звертати увагу на те, що залишення без уваги ключових доводів сторони є прямим порушенням процесу.

Доступ до суду як елемент права на справедливий судовий розгляд не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням у випадку, коли такий доступ особи до суду обмежується законом і не суперечить пункту першому статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; якщо воно не завдає шкоди самій суті права і переслідує легітимну мету за умови забезпечення розумної пропорційності між використаними засобами і метою, яка має бути досягнута.

Виходячи із зазначених критеріїв, ЄСПЛ визнає легітимними обмеженнями встановленні державами - членів Ради Європи вимоги щодо строків оскарження судових рішень (рішення ЄСПЛ у справі «Нешев проти Болгарії» від 28 жовтня 2004 року⁸⁴).

Із зазначеного випливає, що Європейський суд з прав людини в основному акцентує увагу на наступні елементи принципу верховенства права у цивільному провадженні:

- принцип правової визначеності у контексті «якості закону»;
- принцип остаточності рішення;
- рівність сторін перед судом та змагальності сторін;
- доступність суду;
- принцип пропорційності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У цьому Розділі було досліджено значення законності для реалізації принципу верховенства права у цивільному провадженні. Встановлено, що закон і верховенство права співвідносяться як форма та зміст. Закон є

⁸⁴Рішення ЄСПЛ у справі «Нешев проти Болгарії» від 28. 10. 2004 р. URL: <http://www.law.edu.ru/script/matredirect.asp?matID=1201818>

формальним вираженням верховенства права, який надає його ідеями, елементами та принципам юридичної сили.

У цивільному судочинстві верховенство права реалізується через норми, які стосуються організації та діяльності судових органів, а також через норми, які стосуються процесуального статусу сторін та інших учасників цивільного провадження.

Верховний Суд приділяє істотну увагу питанню реалізації принципу верховенства права у цивільному провадженні, про що свідчить кількість посилань на цей принцип у судовій практиці. Верховний Суд тлумачить як сам принцип верховенства права, так і здійснює аналіз і застосовує окремі елементи принципу верховенства права.

Європейський суд з прав людини акцентує більшою мірою увагу на елементи принципу верховенства права, здійснюючи їх аналіз в контексті правозастосування. Європейський суд з прав людини звертає увагу на те, що верховенство права у процесуальному значенні реалізується через дотримання права на справедливий суд, яке гарантоване у ст.6 ЄКПЛ. Найчастіше Європейський суд з прав людини звертає увагу на принцип правової визначеності у контексті «якості закону», принцип остаточності рішення; рівність сторін перед судом; доступність суду; принцип пропорційності.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

3.1. Проблеми забезпечення верховенства права в цивільному судочинстві України

Попри позитивні тенденції впровадження принципу верховенства права у сферу правозастосування у цивільному судочинстві України, є певна сукупність проблем та недоліків реалізації цього принципу. Це має негативні наслідки як для правової системи в цілому, так і для авторитету та ефективності судової влади зокрема. У цій частині дослідження ми здійснено спробу виділити основні проблемні аспекти втілення в життя принципу верховенства права у цивільному провадженні.

Проблема домінування ідей правового позитивізму у свідомості суддів.

Ця проблема, напевно, не є очевидною для кожного, але, на нашу думку, вона суттєво обмежує реалізацію принципу верховенства права в цивільному судочинстві. Ми вважаємо, що ця проблема виникла через те, що українська судова система не повністю позбулася спадщини радянської судової системи, в якій правовий позитивізм займав панівне становище. Це проявляється в тому, що судді часто через надмірну зосередженість на букві, а не дусі закону, нехтують правами учасників цивільного провадження, що негативно впливає на реалізацію принципу верховенства права. Як вже було з'ясовано, верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення як у правотворчу, так і у правозастосовну діяльність. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості та ідеї права. Тобто судді повинні не тільки керуватися

законодавчими приписами, але й керуватися основними принципами верховенства права. Особливо це стосується дискреційних повноважень, тобто тих випадків, коли суддя може на власний розсуд вирішити певне процесуальне питання. Тут особливо важливою є наявність у судді правового стержню, який буде на інтуїтивному рівні забезпечувати втілення суддею принципу верховенства права. Це стосується в загальному також прагнення деяких судів до надмірної формалізації. Демонстративним є наступний приклад, про який пише Д. Луспеник: «ВССУ у пункті 42 постанови Пленуму від 30 березня 2012 року №5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що впливають із кредитних правовідносин»⁸⁵ роз'яснив судам, як саме має викладатися резолютивна частина рішення суду у разі задоволення позову про звернення стягнення на предмет іпотеки з посиланням на положення статті 39 Закону України «Про іпотеку»⁸⁶. ВССУ тут нічого не тлумачив і норму права не уточнював, але вважав, що на це судам слід звернути увагу, оскільки проведене узагальнення показувало певні проблемні моменти правозастосування. Тому ВССУ зазначив, що початкова ціна встановлюється на рівні, не нижчому за звичайні ціни на цей вид майна, на підставі оцінки, проведеної суб'єктом оціночної діяльності/незалежним експертом на стадії оцінки майна під час проведення виконавчих дій.

Але саме у цьому, здавалося би, елементарному й безспірному правовому питанні ВСУ у подальшому менш ніж за рік тричі змінював правову позицію, повертаючись до попередньої. Це в свою чергу потягло скасування понад 50 судових рішень ВССУ, і, як наслідок, ВССУ через обов'язковість висновку ВСУ скасував понад 400 судових рішень нижчестоящих судів, а відповідно апеляційна інстанція скасовувала судові рішення першої інстанції. При цьому почергово скасовувались судові рішення, де суди виконували вказівки ВССУ, але у подальшому ВСУ змінював позицію.

⁸⁵Постанова Пленуму ВССУ від 30 березня 2012 року №5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що впливають із кредитних правовідносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0005740-12>

⁸⁶Про іпотеку: Закон України в редакції від 14. 07. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>

Саме на це КЦС послався в ухвалі від 25 січня 2018 року (провадження №61-170 св. 18⁸⁷), передаючи справу на розгляд ВП ВС. Здається, саме КЦС вперше ввів у судову практику застосування принципу правового пуризму, який розуміється як надмірне прагнення до чистоти, переваги форми над змістом. При цьому послався на відповідну практику Європейського суду з прав людини.

ВП ВС постановою від 21 березня 2018 року (справа №245/3619/15-ц, провадження №14-11 цс 18⁸⁸) погодилась з мотивами КЦС, роз'ясненнями Пленуму ВССУ, відступивши від висновку ВСУ, викладеного у постанові №6-61 цс 15 від 27 травня 2015 року, зазначивши, що лише не зазначення у резолютивній частині рішення суду початкової ціни предмета іпотеки в грошовому вираженні не має вирішального значення та не тягне за собою безумовного скасування судових рішень. Також ВП ВС погодилася із застосуванням принципу правового пуризму»⁸⁹.

Надмірний формалізм особливо шкідливий для реалізації принципу верховенства права, якщо він шкодить безпосередньо процесу реалізації та захисту прав особи.

Проблема нестабільності судової практики.

Як зазначає і Верховний Суд, так і Європейський суд з прав людини, елементом принципу верховенства права є принцип юридичної визначеності, а також принцип остаточності рішень суду. На нашу думку, ці принципи можуть реалізовуватися лише у випадку наявності стабільної судової практики, чого, на жаль, наразі немає в українській судовій практиці.

У рішенні у справі «Тудор проти Румунії» Європейський суд з прав людини вказав, що роль найвищої судової інстанції кожної держави полягає в тому, щоб вирішувати суперечності у судовій практиці. Європейський суд з

⁸⁷Ухвала КЦС ВС від 25 січня 2018 року у провадженні № 61-170 св 18. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/543652/>

⁸⁸Постанова ВП ВС від 21 березня 2018 року (справа №245/3619/15-ц, провадження №14-11 цс 18. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/543652/>

⁸⁹Луспеник Д. Відступлення від правових висновків ВСУ: аналіз судової практики у цивільних справах. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/543569/>

прав людини дає чітку відповідь: забезпечення єдності судової практики — завдання найвищої судової установи кожної держави. І не тільки Європейський суд з прав людини, а й інші органи Ради Європи відводять саме найвищій судовій установі в державі таку важливу роль⁹⁰.

Проте, навіть у практиці Верховного Суду, який б здавалось, мав би формувати єдину для всієї судової системи судову практику, формує протилежні за змістом і суперечливі позиції.

Наведемо два приклади, про які писала І. Столярчук у своєму дослідженні суперечливих позицій Верховного Суду:

«На розгляді Великої Палати ВС перебувала справа №145/2047/16-ц⁹¹. Касаційна скарга мотивована тим, що факт отримання орендної плати за користування земельними ділянками не свідчить про обізнаність позивача зі спірними договорами оренди земельних ділянок, умовами таких договорів та погодження всіх істотних умов. Початок перебігу строку позовної давності збігається з моментом виникнення у зацікавленої сторони права на позов. Про існування спірних договорів та їхні умови позивачу стало відомо лише з моменту вручення йому відповідачем примірників спірних договорів у 2016 р. Позивач не підписував спірних договорів. До цього часу він не знав і не міг знати про те, що вони існують. Звертається увага, що позивач отримував кошти від відповідача за фактичне користування земельними ділянками, а не на підставі договорів оренди.

Колегія суддів КЦС ВС визначила, що є підстави для відступлення від правового висновку, викладеного у постанові ВСУ від 22.04.2015 р. у справі №6-48цс15⁹². Окрім того, мотивуючи підставу для передачі справи на розгляд

⁹⁰Рішення ЄСПЛ у справі «Тудор проти Румунії» від 11. 11. 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-112945&filename=CASE%20OF%20CAMERA%20DE%20COMERT%2C%20INDUSTRIE%20SI%20AGRICULTURA%20TIMISOARA%20v.%20ROMANIA%20-%20%5BRussian%20Translation%5D.pdf>

⁹¹Постанова ВП ВС від 16. 06. 2020 р. у справі №145/2047/16-ц. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS200226.html

⁹²Постанова ВСУ від 22.04.2015 р. у справі №6-48цс15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_22_04_2015_roku_u_spravi_6_48tss15/

Великої Палати, колегія суддів зазначила, що існує потреба формування єдиної правозастосовчої практики щодо застосування п. 6 ст. 3 ЦК України та доктрини *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) у спорах про недійсність договору, для забезпечення розумної передбачуваності судових рішень, а тому справа містить виключну правову проблему».

На розгляд Великої Палати ВС було передано справу №320/5420/18⁹³, в якій ставиться питання щодо підтвердження повноважень адвоката. КАС ВС вбачає за необхідне відступити від правового висновку, висловленого КЦС ВС від 29.05.2019 р. у справі №202/5348/18⁹⁴, згідно з яким повноваження представника, яким є адвокат, мають бути підтверджені саме оригіналом ордера, виданого на ведення справи в суді, або довіреністю.

На думку КАС ВС, оскільки Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»⁹⁵ не містить вказівки на класифікаційну ознаку документів, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, зокрема за стадіями їх створення (а саме оригінал або копію), то можна зробити висновок, що повноваження адвоката як представника сторони мають бути підтверджені оригіналом ордера або довіреністю (оригіналом) цієї сторони, що посвідчує такі повноваження, або їх копією, засвідченою у визначеному законом порядку особою, яка має повноваження на засвідчення копії»⁹⁶.

Проблема корупції у реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві.

Корупція – це одна із найбільш проблем української держави та українського суспільства. Проблема корупції пронизує всю сферу публічних відносин, зокрема, також і цивільне судочинство.

⁹³Постанова ВП ВС від 01. 07. 2020 у справі справу №320/5420/18. URL: <https://precedent.ua/90228541>

⁹⁴Постанова КЦС ВС від 29.05.2019 р. у справі №202/5348/18. URL: https://protocol.ua/ua/vp_vs_povnovagennya/

⁹⁵Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України в редакції від 03. 07. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

⁹⁶Столярчук І. ТОП-10 суперечливих правових позицій ВС. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/top10-superechlivih-pravovih-poziciy-vs.html>

Загалом рівень корупції України оцінюється як високий, про що свідчать дані авторитетних міжнародних організацій, які протидіють корупції на міжнародному рівні. Наприклад Міжнародна неурядова організація з боротьби з корупцією Transparency International у 2014 році віддала Україні 142 місце із 175 у рейтингу корупційності держав. Загалом антикорупційні заходи здійсненні в Україні дають свої плоди, про що свідчить той факт, що у 2018 році ця ж організація вже віддала Україні 120 місце у рейтингу Індексу сприйняття корупції⁹⁷.

Проблема корупції залишається актуальною для української держави. Особливо істотними проблемами є корупційність судової влади, як наслідок, падіння її авторитету у суспільстві, недовіра до неї.

За результатами дослідження, 71% респондентів вважають, що найбільш корумпованими державними органами є суди, 54% вважають, що це податкові та митні органи, 34% - що це місцеві органи влади⁹⁸.

У цьому контексті варто зазначити про те, що корупція негативно впливає також і на процес реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві. Неможливо говорити про процесуальну рівність сторін перед законом у ситуації, коли одна із сторін може просто «купити» судові рішення. Це негативно впливає і на формування та реалізацію інших елементів принципу верховенства права, зокрема, неможливо говорити про стабільність судової практики у випадку, якщо в аналогічних справах можуть бути цілком протилежні судові рішення, що є наслідком отримання судом неправомірної вигоди за проголошення завідомо неправосудного рішення. Це особливо стосується сфери цивільних правовідносин, в яких істотний пласт складаються відносини, пов'язані із обігом значних фінансових ресурсів.

Падіння довіри та корупційність судових органів створює негативний клімат для інвестицій та бізнесу, про що неодноразово зазначають фахівці, які вказують на те, що корумпованість судів є фактором стримування іноземного

⁹⁷Corruption perceptions index: Transparency International: URL: <https://www.transparency.org/research/cpi/overview>

⁹⁸Найбільш корумпованими державними органами є суди – дослідження. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/01/29/633500/>

капіталу в Україні. Ніхто не хоче вести справи там, де його права не є захищеними, а звернення до суду може бути безрезультатним. Це свідчить про те, що реалізація принципу верховенства права та корупція – це поняття, які є протилежними за змістом і існування одного виключає існування іншого.

Найбільш негативно на довіру до судової гілки влади впливають корупція під час судового процесу, значна завантаженість судів, якість судочинства та зavelика тривалість розгляду справ і підготовки судових рішень, впливає з дослідження. Партнерка Sayenko Kharenko New Law Firm О. Сукманова зазначила: «Довіра до судової влади – це не просто цифри або індекси, це довіра до країни, її здатності захистити справедливість, демократичні цінності та європейський шлях»⁹⁹.

На нашу думку, важливим є протидія цій проблемі, яка є очевидною не лише для українського суспільства, але й також про неї говорять і міжнародні організації та зарубіжні партнери України.

У висновку Консультативної ради Європейських суддів зазначено, що корупція серед суддів є однією з головних загроз суспільству та функціонуванню демократичної держави. Вона підриває суддівську доброчесність, яка є основоположним принципом верховенства права та основною цінністю Ради Європи. Суддівська доброчесність – найважливіша передумова ефективних, дієвих та неупереджених національних систем правосуддя. Вона тісно пов'язана з концепцією незалежності суддів: остання забезпечує доброчесність, а доброчесність посилює незалежність. Питання суддівської доброчесності в наш час стає все більш актуальним з огляду на численні напади на судові органи.

На жаль, в кількох державах-членах корупція все ще надто часте явище, що підриває довіру громадян до судової системи своєї країни, а отже, і до її загальної політичної системи. Судді відповідальні за виявлення та реагування на випадки корупції, а також контроль за поведінкою колег. КРЕС звертає

⁹⁹Судова реформа: бізнес не став більше довіряти українським судам. URL: <https://www.dw.com/uk/sudova-reforma-business-ne-stav-bilshe-doviriaty-ukrainskim-sudam/a-53517344>

увагу суддів на їх положення в судовій системі, відносно шляхів забезпечення суддівської доброчесності, що стосується спроб підкупу судової влади та ролі суддів у боротьбі з корупцією¹⁰⁰.

Проблема дотримання принципу розумності строків розгляду цивільної справи.

Право на справедливий суд, закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, передбачає також, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом...». Тобто розумність строків є також елементом принципу верховенства права і його дотримання є умовою реалізації верховенства права у цивільному судочинстві України.

Надмірна тривалість судового провадження та виконання судових рішень в Україні – це ключові проблеми здійснення правосуддя, які свідчать про неефективність судової системи. Показовою є офіційна статистика розгляду скарг Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) проти України про порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. За період з 1997 року по 2017 рік ЄСПЛ встановив факт порушення Україною права на справедливий судовий розгляд 529 разів, факт порушення права на справедливий суд через порушення розумного строку розгляду справ – 353 рази, невиконання судового рішення – 34 рази¹⁰¹.

В Україні зараз існує проблема недостатності суддівського корпусу, що негативно впливає на строки розгляду цивільних справ. У новій концепції реформування судової влади в Україні передбачено те, що кількість суддів, зокрема, суддів Верховного Суду буде ще більше скорочуватися, що, на нашу думку, негативно вплине на функціональність судової влади.

С. Гришко зазначив, що особливо екстравагантними виглядають ліквідація Конституційного Суду України і заміна його «конституційною

¹⁰⁰Висновок КРЕС № 21 (2018). Запобігання корупції серед суддів. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_no_21_2018_pro_zapobigannya_korupciyi_sered_suddiv_neoficiyny_pereklad.docx

¹⁰¹Лукошкіна Ю. Як судова реформа змінила роботу українських судів. URL: <https://mind.ua/openmind/20188423-yak-sudova-reforma-zminila-robotu-ukrayinskih-sudiv>

палатою» Верховного Суду, радикальне зменшення кількості суддів Верховного Суду, «щоб їх імена знала вся країна», скорочення кількості судів до 200. І проблема тут не у Верховному Суді, а в перевантаженості судів, особливо загальних, жахливому недофінансуванні судової системи та, на жаль, недостатньо високій кваліфікації суддів. Верховний Суд в Україні не є і ніколи не буде аналогом Верховного суду США, де є ще Верховні суди окремих штатів і розгалужена система федеральних апеляційних судів. Набагато ближчими за функціональними обов'язками до Верховного Суду є Касаційний Суд Франції (120 суддів) чи Федеральний Суд Німеччини (129 суддів)»¹⁰².

Про проблему перевантаженості судів зазначають і антикорупційні експерти, вказуючи, що це є однією із проблем низької кількості вироків у корупційних справах. «За 6 місяців монітори відвідали 123 судових засідання, більшість із них – у Києві, де розглядається найбільше справ. Із них, 66 засідань (54%) – не відбулися з різних причин, відбулися – 57 (46%). «Зазвичай причина того, що засідання не відбулося – це, у 64% випадків, відсутність складу суду внаслідок відпустки суддів або участь суддів в інших провадженнях, що викликане великою кількістю інших справ на одного суддю», – розповів Вадим Валько, аналітик та координатор моніторингу. 42% засідань тривали менше 30 хвилин – також внаслідок перевантаженості суддів справами. У більшості випадків між 2 засіданнями в одній справі минає від 15 днів до місяця, у деяких випадках – 2 місяці і більше»¹⁰³. Хоча корупційні справи не відносяться до цивільних, але як відомо суди першої інстанції розглядають кримінальні і цивільні справи разом і є судами загальної юрисдикції. Як наслідок, проблема перевантаженості судів першої інстанції є загальною і стосується також цивільного провадження.

Ю. Лукошкіна зазначає, що найбільшою проблемою, яка і зумовлює тривалий час судового розгляду та спричинює перевантаженість судів, є недостатня кількість суддів. У місцевих загальних чи адміністративних судах

¹⁰²Гришко С. В чому проблема концепції «судової реформи»? URL: <https://uba.ua/ukr/news/7802/>

¹⁰³Основна причина незначної кількості вироків у справах, переданих до суду НАБУ – перевантаженість судів – моніторинг Ради громадського контролю НАБУ. URL: <https://uacrisis.org/uk/69071-courts-monitoring>

звичайною практикою стало відкладення судових засідань більш ніж на 3-4 місяці.

Для реалізації всіх завдань судової реформи необхідна стабільна судова система з достатньою кількістю суддів, яка і має бути створена найближчим часом¹⁰⁴.

Проблема транспарентності судової влади.

Відкритість та прозорість судової влади є важливою умовою дотримання верховенства права. Публічність та прозорість діяльності судів дозволяє забезпечити ефективний захист прав та свобод кожного. Публічність унеможливорює втаємничення окремих аспектів діяльності суду, що є додатковою гарантією дотримання суддями принципу законності, а також і принципу верховенства права.

Необхідність забезпечення прозорості судової діяльності сьогодні актуалізується двома чинниками. По-перше, судовій владі дедалі частіше делегуються функції щодо формування застосованого права при розгляді конкретних справ, які є аналогічні правотворенню. Це, звісно, є адекватним результатом процесу розвитку та ускладнення правових відносин, вимог забезпечення прав людини, інтернаціоналізації права. Зростаюче значення судової влади диктує, відповідно, значно більшого соціального контролю за її діяльністю, що може бути забезпечений лише за умови прозорості судової практики. По-друге, питання ефективної судової влади згідно до зарубіжних підходів, тісно перекликається із колом принципів запобігання корупції. Корупційні діяння в межах судової системи можуть переслідувати різні цілі: від прийняття неправомірного рішення до елементарного прискорення судового розгляду справи. Вирізняють два види корупції, які найбільше стосуються судової системи: політичне втручання в судові процеси носіїв законодавчої і виконавчої та підкуп суддів. Прозорість судової влади може забезпечити лише

¹⁰⁴Лукошкіна Ю. Як судова реформа змінила роботу українських судів. URL: <https://mind.ua/openmind/20188423-yak-sudova-reforma-zminila-robotu-ukrayinskih-sudiv>

значне зниження рівня корупції як у сфері зміцнення її незалежності від політичного тиску, так і перешкоджання процесам прямого підкупу суддів¹⁰⁵.

Відкритість та прозорість судової влади має забезпечити також підвищення авторитету судової влади в очах суспільства. Транспарентність судової влади є умовою реалізації принципу верховенства права у цивільному провадженні.

Отже, зазначене коло проблем не дозволяє повною мірою реалізувати принцип верховенства права у цивільному провадженні, що створює загрози існуванню в Україні правової та демократичної держави та ставить нові виклики перед державними органами та громадянським суспільством.

3.2. Шляхи вдосконалення принципу верховенства права в цивільному судочинстві в Україні

Реалізація принципу верховенства права у цивільному судочинстві України потребує удосконалення. Це є вимогою забезпечення існування в Україні правової та демократичної держави, де принцип верховенства права пронизує всі сфери суспільного життя, а основне сферу відносин держави і громадянського суспільства.

Ми вважаємо, що існує дві масштабні групи заходів, які мають бути проведеними для реалізації принципу верховенства права в Україні. Це загальні заходи – стосуються забезпечення середовища, в якому принцип верховенства права буде дотримуватися на інтуїтивному рівні, а також спеціальні заходи – стосуються реформування судової системи, а також цивільного процесуального законодавства.

Успіху у забезпеченні виконання принципу верховенства права можна досягнути лише у випадку поєднання зазначених двох груп заходів. Точкові

¹⁰⁵Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 177..

зміни у системі правосуддя та у цивільному судочинстві є неефективними. оскільки цивільне судочинство – це не окремий елемент, який чітко виділений із системи суспільних відносин. Він інтегрований у них і є наслідком правил та традицій, які виникають у суспільстві, тому його потрібно реформувати разом із суспільством.

Яскравим прикладом є чинний Цивільний процесуальний кодекс України, який, попри існування певних недоліків, увібрав в себе всі основні концептуальні засади реалізації принципу верховенства права в цивільному судочинстві, що також не стало причиною тотальної реалізації цього принципу на практиці, оскільки верховенство права не може існувати разом із певними корупційними традиціями, за ангажованістю судової влади і її абсолютною залежністю від центральної влади.

Загалом держава та суспільство є складними системами, в яких не можна чітко встановити причинно-наслідковий зв'язок між певними чинниками та їх наслідками. Тому вважаємо за необхідне здійснити комплексну боротьбу за встановлення та забезпечення реалізації принципу верховенства права в Україні.

Отож, загальними заходами, які ми вважаємо за необхідне втілити в життя, для реалізації принципу верховенства права є:

- 1) забезпечення економічного благополуччя населення;
- 2) реформування освітнього процесу;
- 3) формування громадянського суспільства;
- 4) зниження рівня корупції в державі;
- 5) забезпечення інтеграції України на різних рівнях в спільноту європейських держав і перейняття їхнього досвіду забезпечення реалізації принципу верховенства права.

До спеціальних заходів, які потрібно здійснити для реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві України є:

- 1) забезпечення стабільності судової практики;

- 2) впровадження ідей природно-правової школи у середовище діяльності суддів;
- 3) забезпечення достатньої кількості суддів;
- 4) забезпечення відкритості та прозорості діяльності судів цивільної юрисдикції;
- 5) забезпечення ефективного контролю з боку інститутів громадянського суспільства за діяльністю судів.

Варто звернути увагу на те, що зазначені заходи не можуть бути реалізованими у найкоротші терміни, оскільки їхнє впровадження має здійснюватися поступово та безповоротно. Це може зайняти не одне десятиліття, але у випадку наявності позитивних результатів такого впровадження, їх вже не вдасться нівелювати за один раз, оскільки вони будуть вкорінені глибоко у правової традиції та звичаї українського народу, а також української держави.

Варто розглянути конкретніше значення кожного із заходів для забезпечення реалізації принципу верховенства права:

- 1) забезпечення економічного благополуччя населення.

Наявність забезпеченого середнього класу є основою для громадянського суспільства, суспільства, в якому його члени зацікавлені в захисті своїх права та прав інших осіб. Благополуччя економічного характеру за пірамідою Маслоу дозволяє особі думати не лише про те як забезпечити своє виживання, але й також про свою гідність, правову захищеність тощо. Плюс зменшення різниці економічної нерівності у багатих та рівних зменшить також ризики приватизації окремими олігархами судів різних рівнів.

Економічне благополуччя – це основа для встановлення та функціонування демократії у державі. Це не лише про матеріальне забезпечення, але й також про спосіб мислення і розуміння важливості колективного захисту своїх прав та свобод, що можна спостерігати на території Європейського Союзу.

Тому забезпечення економічного благополуччя населення є умовою реалізації принципу верховенства права в державі, створення умов для використання епітету «правова» при характеристиці цієї держави. Пануюче верховенство права в рамках суспільства буде панувати також і у рамках цивільного провадження.

2) реформування освітнього процесу.

Держава повинна забезпечити вже зараз високі моральні цінності у молодого покоління, оскільки тим самим суспільство забезпечить себе у майбутньому високоморальними та етичними кадрами суддівського корпусу. Це є важливим для руйнації закоренілих радянських традицій радянських судів, формування професійної байдужості до людини, її прав та людей, якими характерні істотна кількість суддів, які працюють зараз. Це стосується загалом всього суспільства. Хороша освіта із акцентом на практичні аспекти життя особи у суспільстві дозволить виростити членів суспільства, які будуть виконувати ідеї верховенства права на інтуїтивному рівні, виконуючи функції держави, це і судді, і державні виконавці, і законотворці, і урядовці.

3) формування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це певна якісна характеристика суспільства, яка дозволяє говорити про те, що суспільство досягнуло певного рівня розвитку, було сформовано певні взаємозв'язки у ньому, які дозволяють реалізувати правові та демократичні принципи на рівні також управління держави.

Громадянське суспільство як носій цінностей може вимагати відповідного до цих цінностей функціонування владної системи. Це виглядає як тиск громадськості (громадянського суспільства) на виконавчу владу. Сила цього тиску може бути дуже різною, а також зворотною. Адміністративна система може також здійснювати тиск на громадянське суспільство заради

свого збереження. У демократичних системах, однак, цей процес відбувається здебільшого «знизу догори», принаймні такий напрям тиску помітніший¹⁰⁶.

Влада, яка походить і контролюється громадянським суспільством, має певний рівень розвитку, який дозволяє забезпечити те, що відповідальність чиновників формується не лише в рамках закону, але й рамках моралі. Наприклад, у випадку аморальної поведінки чи порушення закону представниками держави у європейських державах, такі особи самостійно покидають займані посади. В Україні ж такої практики немає і навіть особи із неодноразово заплямованою репутацією можуть отримувати високі державні посади. Це стосується також суддівського корпусу. Тому, на нашу думку, важливим є забезпечення формування громадянського суспільства як основи для забезпечення та реалізації принципу верховенства права.

4) зниження рівня корупції в державі.

Ця проблема пов'язана і впливає із інших проблем, які вже зазначалися у цьому дослідженні, і саме вона, на нашу думку, найбільше шкодить на сьогоднішній день реалізації принципу верховенства права в Україні. Корупційність суддів – це проблема, яка, по-перше, знижує їхній авторитет у суспільстві, по-друге, суттєво впливає безпосередньо на діяльність судів.

Вирішити цю проблему потрібно комплексом антикорупційних заходів. Варто зазначити, що істотна кількість з них вже запроваджені, важливим є зберегти обраний курс і не втратити надбання та здобутки попередніх років, над чим працюють противники зазначених змін. Для прикладу, на нашу думку, позитивним було впровадження Національного агентства з питань запобігання корупції. Проте, за роки своєї діяльності цей орган виявився недієвим, шкодив діяльності іншим органам антикорупційної системи, а тому зараз постало питання щодо його перезавантаження. Варто розуміти, що антикорупційні заходи мають діяти в комплексі, а також повинна існувати політична воля у представників влади щодо безкомпромісної боротьби із корупцією, для цього

¹⁰⁶Бунік М. З. Концептуальні засади взаємодії політики і управління. Вид. 2-ге, випр. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. С. 44.

суспільство має надати відповідний мандат для цього і здійснювати перманентний контроль за процесом реалізації антикорупційних стратегій. На жаль, існує проблема у діяльності антикорупційних органів, на які часто здійснюються напади з боку представників інших органів, зокрема, у парламенті часто здійснюються спроби щодо ліквідації незалежності антикорупційних органів, зокрема, таких як Спеціалізована антикорупційна прокуратура, а також Національне антикорупційне бюро України.

Відсутність корупції є вимогою реалізації принципу верховенства права, а тому мають бути вжиті заходи щодо мінімізації цього негативного явища на рівні держави та суспільства.

5) забезпечення інтеграції України на різних рівнях в спільноту європейських держав і перейняття їхнього досвіду забезпечення реалізації принципу верховенства права.

Цей пункт стосується участі держави у політичному та правовому житті Європейського Союзу, перейняття досвіду функціонування судової влади на території Європейських держав, досвіду щодо боротьби із корупцією у судовій владі, а також інших важливих елементів діяльності судів та суддів.

6) забезпечення стабільності судової практики.

Забезпечення стабільності судової практики повинне здійснюватися за рахунок ефективної діяльності Верховного Суду. Для цього Суд повинен бути забезпечений усіма необхідними технічними та матеріальними ресурсами для здійснення моніторингу судової практики, формування узагальнень судової практики та аналізу рішень судів нижчих інстанцій. Стабільність судової практики дозволяє говорити про однакові позиції суду щодо захисту аналогічних прав, а отже рівності кожного перед судом, що є важливим в контексті верховенства права.

2) впровадження ідей природно-правової школи у середовище діяльності суддів.

Цей пункт співвідноситься з пунктом про освітній процес, оскільки принципи природно-правової школи мають бути втіленими не лише через

букву закону, але й через поведінку суб'єктів правозастосування, яка формується через їхню правосвідомість. Судді, на нашу думку, мають бути носіями ідей та принципів природно-правової школи, оскільки верховенство права, як вже було з'ясовано, охоплює не лише законодавство держави, але й всі без виключення суспільні відносини.

3) забезпечення достатньої кількості суддів.

Перевантаженість судів впливає на тривалість розгляду цивільних справ, а також на якість судових рішень, оскільки часто судді не мають достатньо часу, щоб правильно та повно оцінити надані сторонами докази у справі. У зв'язку із цим, необхідно збільшити кількість суддів у суддівському корпусі, що дозволить ефективніше реалізовувати принцип верховенства права.

4) забезпечення відкритості та прозорості діяльності судів цивільної юрисдикції.

Транспарентність судової влади є важливим чинником для забезпечення верховенства права, оскільки лише в умовах прозорості та відкритості судів можливий ефективний громадський контроль, як наслідок, зменшення ризиків корупційного характеру та збільшення рівня відповідальності суддів перед суспільством, а значить й збільшення кількості справедливих та законних рішень у цивільних справах.

5) забезпечення ефективного контролю з боку інститутів громадянського суспільства за діяльністю судів.

Цей пункт стосується виконання інших заходів, які повинні позитивно вплинути на дотримання та реалізацію принципу верховенства права у цивільному судочинстві в Україні.

Інститути громадянського суспільства, на нашу думку, це перш за все, незалежні засоби масової інформації, а також спеціалізовані антикорупційні громадські організації та ради громадського контролю, повинні здійснювати ефективний контроль за діяльністю судів, зокрема, аналізувати та висвітлювати проблеми цивільного судочинства в контексті прийняття неправосудних рішень тощо.

У сукупності зазначені заходи повинні комплексно вирішити проблему дотримання та реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві України, при цьому їхня реалізація має здійснюватися поступово та забезпечити результат на тривале майбутнє.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У цьому Розділі було досліджено, що існують істотні проблеми, які не дозволяють повноцінно реалізувати принцип верховенства права у цивільному судочинстві України.

Ці проблеми стосуються більшою мірою не так законодавства, як загального рівня правосвідомості суспільства. Принцип верховенства права – це щось більше, ніж просто дотримання законодавства, це активне втілення правових ідеалів у життя і у хворому у правовому сенсі суспільстві важко реалізувати панування права.

У зв'язку із цим, сформовано перелік загальних та спеціальних заходів, які повинні подолати вказані проблеми, а також створити сприятливий плацдарм для реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві України.

ВИСНОВКИ

За наслідками здійсненого нами дослідження та отриманих результатів сформульовані наступні висновки:

1. Історично ідея верховенства права була відомою ще із праць античних філософів та мислителів. Платон писав, що там, де закон підпорядковується комусь ще, а не є самостійним, тій державі загрожує крах. Але якщо закон є господарем, а влада його слугою, то така держава повна сподівань і людини там насолоджуються всіма благами, що дарували боги державі. Цицерон зазначав, що ми всі є слугами законів. Причиною формування концепції сучасного розуміння верховенства права стала необхідність обмеження абсолютної влади, формування універсальних правил існування суспільства, які б стали єдиними і для пересічної особи, так і для монарха. Не дивно, що концепція верховенства права була сформованою саме в Англії – яка є колыскою більшості сучасних демократичних інститутів. Саме тут було обмежено владу монарха і сформульовано розуміння верховенства права і розвинуто його також у контексті природно-правової школи.

2. Поняття верховенства права розглядається як багатозначне та певною мірою абстрактне. Проте, науковцями здійснено важливі та ефективні спроби практичного втілення ідей верховенства права, а також виокремлення його елементів, які також стосуються цивільного судочинства. Існує матеріально-правовий, формальний та змішаний підходи до визначення його змісту. На нашу думку, необхідно комбінувати всі три підходи для формування уявлення про те чи реалізується в державі принцип верховенства права.

Елементами принципу верховенства права є: а. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;

- 1) Юридична визначеність;
- 2) Заборона свавілля;

3) Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

4) Дотримання прав людини;

5) Заборона дискримінації та рівність перед законом.

3. Верховенство права – це певна система ідей, юридичний компас для розвитку держави, які без законодавчого закріплення не мають юридичної сили. Буква закону є основою для матеріального вираження верховенства права. У правовій демократичній державі закон служить втіленням у життя верховенства права. Право та закон співвідносяться як зміст та форма. Верховенство права у цивільному судочинстві реалізується через систему принципів та норм, які є його юридичним втіленням. Нами поділяється думка науковців про існування двох основних груп принципів, які дозволяють реалізувати принцип верховенства права у цивільному судочинстві. Це динамічні та статичні елементи, які стосуються реалізації права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод. Саме право на справедливий суд, на думку науковців і нашу думку, є матеріальним еквівалентом верховенства права судочинстві.

Статичні елементи стосуються організації та діяльності суду: доступ до суду, незалежність судової влади тощо.

Динамічні елементи стосуються процедури розгляду справ у порядку цивільного судочинства: змагальність сторін, рівність сторін перед законом, гласність, розумність строків розгляду справи, вмотивованість та здійсненність рішень суду.

4. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення як у правотворчу, так і у правозастосовну діяльність. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості та ідеї права.

Верховний Суд акцентує увагу на такі елементи принципу верховенства права у цивільному провадженні:

- 1) законність;
- 2) доступ до суду;
- 3) правова визначеність;
- 4) принцип остаточності рішень;
- 5) справедливість та законність судового рішення;
- 6) рівність прав кожного перед судом;
- 7) принцип пропорційності.

5. Європейський суд з прав людини зазначає, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, слід тлумачити в контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав.

Найбільшу увагу у своїй діяльності Європейський суд з прав людини приділяє таким елементам принципу верховенства права у цивільному провадженні:

- 1) доступ до правосуддя;
- 2) правова визначеність («якість закону»);
- 3) остаточність рішень суду;
- 4) дотримання прав особи (рівність, змагальність сторін);
- 5) принцип пропорційності.

5. Основними проблемами реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві, на нашу думку, є:

- 1) Проблема домінування ідей правового позитивізму у свідомості суддів.
- 2) Проблема нестабільності судової практики.
- 3) Проблема корупції у реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві.
- 4) Проблема дотримання принципу розумності строків розгляду цивільної справи.
- 5) Проблема транспарентності судової влади.

6. Вирішення зазначених проблем має здійснюватися загальними заходами: забезпечення економічного благополуччя населення; реформування освітнього процесу; формування громадянського суспільства; зниження рівня корупції в державі; забезпечення інтеграції України на різних рівнях в спільноту європейських держав і перейняття їхнього досвіду забезпечення реалізації принципу верховенства права. Також такими спеціальними заходами: 1) забезпечення стабільності судової практики; 2) впровадження ідей природно-правової школи у середовище діяльності суддів; 3) забезпечення достатньої кількості суддів; 4) забезпечення відкритості та прозорості діяльності судів цивільної юрисдикції; 5) забезпечення ефективного контролю з боку інститутів громадянського суспільства за діяльністю судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aristotle. Politics. URL:
[https://en.wikisource.org/wiki/Politics_\(Ellis\)/Book_3#3:16](https://en.wikisource.org/wiki/Politics_(Ellis)/Book_3#3:16)
2. Cooper J. Complete Works By Plato URL:
https://archive.org/details/completework_plat_1997_000_10459781/page/n1435
3. Corruption perceptions index: Transparency International: URL:
<https://www.transparency.org/research/cpi/overview>
4. Fallon R. H. «The Rule of Law» as a Conceptin Constitutional Discourse. URL:
<http://dx.doi.org/10.2307/1123446>
5. Grant M. Murder Trials. Penguin Classics. Harmondsworth: Penguin. URL:
<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/cluentio.shtml#cfivethree>
6. Peerenboom R. Law and morality in ancient China: the silk manuscripts of Huang-Lao. URL: <https://books.google.com/books?id=qxgLcrLL-IIC&dq=>
7. Rutherford S. Lex, rex: the law and the prince, a dispute for the just prerogative of king and people, containing the reasons and causes of the defensive wars of the kingdom of Scotland, and of their expedition for the ayd and help of their brethren of England. URL:
https://books.google.com.ua/books?id=tpIBAAAAQAAJ&pg=PA237&lpg=PA237&dq=%22Samuel+Rutherford%22+and+%22but+under+rule+of+law%22&source=bl&ots=3jZvY_yR6F&sig=0t4WLPmw2ucho0R_mDqg9EJrKA8&hl=en&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Samuel%20Rutherford%22%20and%20%22but%20under%20rule%20of%20law%22&f=false
8. Бариська Я. О., Попович Т. П., Когут М. Г. Природньо-правова і позитивістська школа права: порівняльний аналіз основних позицій. URL:
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21340/1/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%88%>

D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf

9. Бунік М. З. Концептуальні засади взаємодії політики і управління. Вид. 2-ге, випр. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. 136 с.
10. Васильєв С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації : монографія. Акад. прав. наук України, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку. Х. : Еспада, 2013. 432 с.
11. Верховенство права та верховенство закону. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=33681
12. Висновок КРЄС № 21 (2018). Запобігання корупції серед суддів. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_no_21_2018_pro_zapobigan_nya_korupciyi_sered_suddiv_neoficiynnyu_pereklad.docx
13. Головатий С. П. Верховенство права: український досвід. У 3-х т. К.: Фенікс, 2006. Т. 3. 1747 с.
14. Гришко С. В чому проблема концепції «судової реформи»? URL: <https://uba.ua/ukr/news/7802/>
15. Денисюк М. Принцип верховенства права як основа розвитку правової держави та громадянського суспільства. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63864/31-Denysiuk.pdf?sequence=1>
16. Доповідь Венеціанської комісії «Верховенство права» від 4 квітня 2011 року № 512/2009. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)
17. Карась А. Верховенство права як ціннісна характеристика права. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63907/38-Karas.pdf?sequence=1>
18. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність правових вимог. URL:

- http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6972/Kozyubra_Pry%60ncy%60py%60_verhovenstva.pdf?sequence=1&isAllowed=y
19. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х. : Право, 2012. 624 с.
 20. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html
 21. Константий О.В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні. Вісник Верховного Суду України. 2009. № 8. С. 41-44.
 22. Курс цивільного процесу: підручник. ред. В.В. Комаров. - Х.: Право, 2011. 1352 с.
 23. Лукошкіна Ю. Як судова реформа змінила роботу українських судів. URL: <https://mind.ua/openmind/20188423-yak-sudova-reforma-zminila-robotu-ukrayinskih-sudiv>
 24. Луспеник Д. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/547610/>
 25. Луспеник Д. Відступлення від правових висновків ВСУ: аналіз судової практики у цивільних справах. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/543569/>
 26. Найбільш корумпованими державними органами є суди – дослідження. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/01/29/633500/>
 27. Оборотов Ю. Верховенство права як шлях до правової гармонії в Україні. Вісник національної академії прокуратури України. 2008. № 4. С. 5-11.
 28. Основна причина незначної кількості вироків у справах, переданих до суду НАБУ – перевантаженість судів – моніторинг Ради громадського контролю НАБУ. URL: <https://uacrisis.org/uk/69071-courts-monitoring>
 29. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права. дис.. канд. юр. н. 12.00.01. / К., 2017. 195 с.
 30. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. К., 2010. 396 с.

- 31.Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. Проблеми законності. 2009. № 100. С. 18-19.
- 32.Постанова Верховного Суду від 03 квітня 2019 року у справі № 370/1288/15.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81877681>
- 33.Постанова Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 127/2209/18.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82998253>
- 34.Постанова Верховного Суду від 04 червня 2020 року у справі 185/777/17-ц.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89621278>
- 35.Постанова Верховного Суду від 05 травня 2020 у справі № 761/21898/16-ц.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90355790>
- 36.Постанова Верховного Суду від 05 червня 2020 року у справі № 756/10162/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89648855>
- 37.Постанова Верховного Суду від 08 жовтня 2020 року у справі № 308/14808/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92065587>
- 38.Постанова Верховного Суду від 11 вересня 2020 року у справі № 289/371/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91460763>
- 39.Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 640/19075/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87703129>
- 40.Постанова Верховного Суду від 13 січня у справі № 461/12958/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86903624>
- 41.Постанова Верховного Суду від 15 липня 2020 року у справі № 2-2857-06.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90536890>
- 42.Постанова Верховного Суду від 15 травня 2020 року у справі № 205/8482/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82095854>
- 43.Постанова Верховного Суду від 17 березня 2019 року у справі № 2-1498/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80487451>
- 44.Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 320/2315/19.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89700928>
- 45.Постанова Верховного Суду від 21 серпня 2019 у справі № 175/2278/13-ц.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84182566>

- 46.Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 760/20304/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86103701>
- 47.Постанова Верховного Суду від 24 червня 2020 року у справі № 759/9300/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90111500>
- 48.Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2020 року у справі № 766/16750/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91752985>
- 49.Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2020 року у справі № 204/1413/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91855008>
- 50.Постанова Верховного Суду від 30 січня 2020 року у справі № 161/7783/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87243231>
- 51.Постанова Верховного Суду від 30 червня 2020 року у справі № 333/6816/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90458909>
- 52.Постанова ВП ВС від 01. 07. 2020 у справі справу №320/5420/18. URL: <https://precedent.ua/90228541>
- 53.Постанова ВП ВС від 16. 06. 2020 р. у справі №145/2047/16-ц. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS200226.html
- 54.Постанова ВП ВС від 21 березня 2018 року (справа №245/3619/15-ц, провадження №14-11 цс 18. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/543652/>
- 55.Постанова ВСУ від 22.04.2015 р. у справі №6-48цс15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_22_04_2015_roku_u_spravi_6_48tss15/
- 56.Постанова КЦС ВС від 29.05.2019 р. у справі №202/5348/18. URL: https://protocol.ua/ua/vp_vs_povnovagennya/
- 57.Постанова Пленуму ВССУ від 30 березня 2012 року №5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що впливають із кредитних правовідносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0005740-12>
- 58.Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. К.: Конус-Ю, 2008. 314 с.

59. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України в редакції від 03. 07. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
60. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України в редакції від 02. 12. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
61. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2147-19>
62. Про іпотеку: Закон України в редакції від 14. 07. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>
63. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. Юридичний вісник України. 2006. № 4. С. 36-43.
64. Рішення ЄСПЛ у справі «С.Г. та інші проти Болгарії» від 24. 04. 2008 р. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1529653122%D0%A0%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B%20%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%20%D0%92%D0%9A%D0%9A%D0%A1%D0%A3_%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%95_%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C_OK_20.06_%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf
65. Рішення ЄСПЛ у справі «Gillow проти Сполученого Королівства» від 24. 11. 1986 р. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168044e84d>
66. Рішення ЄСПЛ у справі «Sialkowska проти Польщі» від 22. 03. 2007 р. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=41141>
67. Рішення ЄСПЛ у справі «Ашингдейн проти Великої Британії» від 28. 04. 1985 р. URL: <https://rm.coe.int/168059920d>

- 68.Рішення ЄСПЛ у справі «Белле проти Франції» від 4. 12. 1995 р. URL:
https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf
- 69.Рішення ЄСПЛ у справі «Брумареку проти Румунії» від 09. 05. 1996 р. URL:
<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>
- 70.Рішення ЄСПЛ у справі «Веренцов проти України» від 11. 04. 2003 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/go/974_945
- 71.Рішення ЄСПЛ у справі «Воловік проти України» від 06. 12. 2007 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/go/974_336
- 72.Рішення ЄСПЛ у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» від 27. 09. 2001 р.
 URL:
http://www.nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_30.01.2018%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf
- 73.Рішення ЄСПЛ у справі «Дель Ріо Прада проти Іспанії» від 23. 10. 2013 р.
 URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_RUS.pdf
- 74.Рішення ЄСПЛ у справі «Домбо Бегер Б.В. проти Нідерландів» від 27. 10. 1993 р. URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/dombo-bexeer-protiv-niderlandov-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
- 75.Рішення ЄСПЛ у справі «Жофр де ля Прадель проти Франції» від 16. 12. 1992 р. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf
- 76.Рішення ЄСПЛ у справі «Кантоні проти Франції» від 11. 11. 1996 р. URL:
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126862&filename=CASE%20OF%20MICHAUD%20v.%20FRANCE%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False>
- 77.Рішення ЄСПЛ у справі «Молдавська проти України» від 14. 05. 2019 р.
 URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-moldavska-proti-ukra%D1%97ni-tekst-rishennya/>

- 78.Рішення ЄСПЛ у справі «Нешев проти Болгарії» від 28. 10. 2004 р. URL: <http://www.law.edu.ru/script/matredirect.asp?matID=1201818>
- 79.Рішення ЄСПЛ у справі «Нелюбін проти Російської Федерації» від 02. 11. 2006 р. URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/nelyubin-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
- 80.Рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» від 9. 01. 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_947
- 81.Рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» від 03. 03. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_434
- 82.Рішення ЄСПЛ у справі «Рябих проти Російської Федерації» від 24. 07. 2003 р. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>
- 83.Рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» від 10. 02. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_672
- 84.Рішення ЄСПЛ у справі «Тудор проти Румунії» від 11. 11. 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-112945&filename=CASE%20OF%20CAMERA%20DE%20COMERT%2C%20INDUSTRIE%20SI%20AGRICULTURA%20TIMISOARA%20v.%20ROMANI A%20-%20%5BRussian%20Translation%5D.pdf>
- 85.Рішення ЄСПЛ у справі «Устименко проти України» від 29. 10. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_b27
- 86.Рішення ЄСПЛ у справі «Христов проти України» від 19. 02. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_443
- 87.Рішення ЄСПЛ у справі «Шишков проти Росії» від 20. 02. 2014 р. URL: <http://europeancourt.ru/tag/shishkov-protiv-rossii/>
- 88.Рішення ЄСПЛ у справі Дія 97 проти України» від 21. 10. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_932
- 89.Рішення Конституційного Суду України по справі № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.

- 90.Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/1114>
- 91.Скакун О. Ф. Верховенство права і правова держава: співвідношення понять. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 841. 2009. С. 9-13.
- 92.Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/verkhovenstvo>
- 93.Столярчук І. ТОП-10 суперечливих правових позицій ВС. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/top10-superechlivih-pravovih-poziciy-vs.html>
- 94.Судова реформа: бізнес не став більше довіряти українським судам. URL: <https://www.dw.com/uk/sudova-reforma-business-ne-stav-bilshe-doviriaty-ukrainskim-sudam/a-53517344>
- 95.Теорія держави і права: підручник. ред. О.В. Петришин. Х.: Право, 2015. 368 с.
- 96.Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. / К., 2012. 43 с.
- 97.Ткачук О С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві. Х.: Право, 2016. 600 с.
- 98.Ухвала КЦС ВС від 25 січня 2018 року у провадженні № 61-170 св 18. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/543652/>
- 99.Хотинська-Нор О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 176–182.
100. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві. Х.: «Слово», 2015. 281 с.

101. Якимчук С. О. Реалізація принципу верховенства права в цивільному процесуальному законодавстві України через призму рішень Європейського суду з прав людини. Університетські наукові записки. 2012. № 1 (41). С. 355-366.